

2023

INFORMES EN CONTRAST

24 TURISME RESPONSABLE

TURISME I MEMÒRIES DE LA GUERRA D'ESPANYA

Una proposta d'Educació per a la Justícia Global

ERNEST CAÑADA, CARLA IZCARA, RAÛL VALLS





INFORMES EN CONTRAST
24

Turisme i memòries de la Guerra d'Espanya **Una proposta d'Educació per a la Justícia Global**

Ernest Cañada, Carla Izcara, Raül Valls

Alba Sud Editorial
Serie Informes en Contrast, núm. 24, 2023

Aquest informe es publica en el marc del projecte "Turisme inclusiu, una demanda de Justícia Global", executat per Alba Sud amb el suport de l'Ajuntament de Barcelona, convocatòria Justícia Global, 2020.



Del text:
Ernest Cañada, Carla Izcara i Raül Valls



D'aquesta edició:
Alba Sud Editorial
info@albasud.org
www.albasud.org

Disseny gràfic: Boixader Goenaga SCP
Fotografia de portada: Carla Izcara
Barcelona, 2023
ISBN: 978-84-09-51214-0



Ernest Cañada Mullor

Doctor en Geografia i investigador postdoctoral a la Universitat de les Illes Balears. Entre les seves publicacions més recents amb Alba Sud destaquen: [Reactivació turística i transformacions del treball. Barcelona, escenari de precarietat](#) (en coautoria amb Carla Izcara, Alba Sud Editorial, informes en contrast, núm. 21, 2022); [Vàlvules verdes. Parcs urbans en l'Àrea Metropolitana de San Salvador](#) (en coautoria amb Xenia Ortiz, Alba Sud Editorial, informes en contrast, núm. 20, 2022); [Transformar el turisme des de la proximitat. Com abordem el debat a Catalunya?](#) (en co-autoria amb Carla Izcara, Alba Sud Editorial, Informes en contrast, núm. 19, 2022); [Camins cap a un turisme post-capitalista](#) (en coautoria amb Robert Fletcher, Asunción Blanco-Romero, Macià Blázquez-Salom, Ivan Murray Mas, Filka Sekulova, Alba Sud Editorial, informes en contrast núm.18, 2021); (coeditat amb Carla Izcara, Icaria Editorial, 2021); [Guies de turisme, una professió en risc de precarització](#) (Alba Sud Editorial, Informes en contrast núm. 17, 2021); [#TourismPostCOVID19. Turistificació confinada](#) (editat amb Ivan Murray, Alba Sud Editorial, 2021); [Precarietat laboral i habitatges d'ús turístic. Alertes per una reactivació pospandèmia](#) (en coautoria amb Carla Izcara, Alba Sud Editorial, Informes en contrast núm. 16, 2021); [Sesc Bertioga, on el turisme social construeix l'esperança](#) (Alba Sud Editorial, Informes en contrast núm. 17, 2020); [Turistificación global: perspectivas crítiques en turismo](#) (coeditat amb Ivan Murray, Icaria Editorial, 2019).



Carla Izcara

Graduada en Turisme i tècnica en investigació i comunicació a Alba Sud. Les seves investigacions s'enfoquen en com repensar el turisme des d'una perspectiva local i de gènere, així com l'anàlisi del treball turístic. Entre les seves publicacions més recents amb Alba Sud destaquen: [Slum tourism. Controvèrsies al voltant del turisme i la pobresa](#) (en co-autoria amb Alejandra López, Alba Sud Editorial, Informes en contrast, núm. 23, 2023); [Reactivació turística i transformacions del treball. Barcelona, escenari de precarietat](#) (en co-autoria amb Ernest Cañada, Alba Sud Editorial, Informes en contrast, núm. 21, 2022); [Transformar el turisme des de la proximitat. Com abordem el debat a Catalunya?](#) (en co-autoria amb Ernest Cañada, Alba Sud Editorial, Informes en contrast, núm. 19, 2022); [Turismos de proximidad, un plural en disputa](#) (coeditat amb Ernest Cañada, Icaria Editorial, 2021); [Desigualtats de gènere en el mercat laboral turístic](#) (en coautoria amb Núria Abellan, Alejandra López i Marta Salvador, Informes en contrast núm. 14, 2021).



Raül Valls

Llicenciat en Filosofia i Lletres per la Universitat Autònoma de Barcelona. És activista de la memòria històrica a Catalunya i tècnic en investigació a Alba Sud. Entre les seves publicacions més recents a Alba Sud destaquen, en primer lloc, una sèrie d'articles relacionats amb el turisme i la pedagogia de la memòria: “Rutes del maquis a Catalunya: la recuperació d’una història oblidada”, “Camp de treball juvenil sobre les rutes del maquis: lleure, proximitat i memòria democràtica”, “Turisme i memòria: una estranya parella?” (en coautoria amb Gema Martínez-Gayo), “Turisme i memòria: idees i reflexions per avançar cap a un horitzó postcapitalista (en coautoria amb Gema Martínez Gayo)”, “El monstre de la memòria de Yihaid Sarid: una lectura des del turisme memorial”. I per altra banda, ha escrit i aprofundit sobre les tensions socioecològiques del turisme de proximitat: “Prohibit aparcar: turisme de proximitat i hiperfreqüentació”, “Sadernes: del caos a la regulació”, “Turismes de proximitat: propostes per a una transició ecosocial”, “Un turisme per a les majories socials a la Catalunya Republicana: la Ciutat del Repòs i les Vacances del GATCPAC”, “Els gorgs, espais paradigmàtics per repensar els límits turístics”, “Agroturisme de proximitat a Catalunya” i “Camins transitables per al decreixement: del què al com”.

RESUM

La relació entre turisme i memòria, i en particular la que reivindica la veritat, justícia i reparació davant els crims d'Estat i les vulneracions de drets humans ha agafat pes en els darrers anys. Les entitats de memòria, tant a Catalunya com a altres indrets d'Espanya, estan abordant aquesta vinculació amb freqüència. En alguns casos ho han buscat elles mateixes, tractant d'arribar a un públic més ampli. En altres, fruit de les dinàmiques de patrimonialització i turísticació, s'hi han vist abocades. Malgrat els riscos i dificultats, som també conscients de les potencialitats que el turisme pot tenir com a pedagogia de la memòria en un marc ampli d'Educació per a la Justícia Global i és per això que hem apostat per aprofundir en la comprensió d'aquesta relació. En aquest informe, després d'una primera interpretació sobre com ha estat la reconstrucció de la memòria democràtica a Espanya, arran del cop d'estat feixista de 1936, la guerra i la dictadura franquista entre 1939 i 1977, destaquem quatre iniciatives memorials que clarament s'han vinculat amb el turisme: l'Asociación Socio Cultural y Club Senderista La Desbandá; dels espais i iniciatives que vinculen la memòria amb el turisme al Delta de l'Ebre; l'Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya; i finalment, experiències de demanda de recuperació d'espais icònics de la repressió a Barcelona, com la presó Model o la comissaria de Via Laietana a Barcelona.

Paraules clau: Guerra d'Espanya, franquisme, pedagogia de la memòria, resistència política, turismes de proximitat.



Visita a la presó Model. Imatge de Carla Izcara.

ÍNDEX

- pàg. 7 **1.** Introducció: turisme i memòria en l'Educació per a la Justícia Global
Ernest Cañada, Carla Izcara i Raül Valls
- pàg. 15 **2.** Memòries de la Guerra d'Espanya: un passat encara present
Raül Valls i Ernest Cañada
- pàg. 34 **3.** La Desbandá: fer memòria caminant
Ernest Cañada
- pàg. 39 **4.** Delta de l'Ebre: la batalla revisitada
Carla Izcara i Ernest Cañada
- pàg. 45 **5.** Els camins dels maquis a La Garrotxa: memòria, pedagogia i turisme
Carla Izcara
- pàg. 49 **6.** Recuperació d'espais de memòria a Barcelona; la presó Model i la
comissaria de Vía Laietana
Carla Izcara i Raül Valls

1.

INTRODUCCIÓ: TURISME I MEMÒRIA EN L'EDUCACIÓ PER A LA JUSTÍCIA GLOBAL

Ernest Cañada, Carla Izcara i Raül Valls

Des d'Alba Sud fa anys que analitzem i reflexionem sobre les pràctiques turístiques i els impactes i vulneracions de drets que comporten, però també a propòsit de les seves potencialitats com a eina al servei de la transformació social amb una voluntat emancipatòria. L'any 2021 vàrem encetar el "**Laboratori de turismes de proximitat**", entenent que en relativament poc temps el futur del turisme, condicionat per la crisi climàtica i energètica, es dirimiria en distàncies geogràficament curtes (Cañada i Izcara, 2021). En aquest escenari, considerem que la disputa al voltant del turisme es veu condicionada per les possibilitats de generar propostes d'activitat que permetin la satisfacció de necessitats i de drets per a la majoria de la població. En aquest marc de contradiccions, identifiquem diferents opcions d'un turisme que, lluny de ser únicament una eina al servei de la reproducció ampliada del capital, pugui abordar diferents demandes socials. La pandèmia de la COVID-19, ha accelerat aquest debat sobre formes noves, o recuperades per al debat públic, de turisme, oci i recreació que, al seu torn, ens impulsen a obrir línies d'investigació inesperades, així com també àrees d'intervenció política. La relació entre **turisme i memòria**, i en particular la que reivindica la veritat, justícia i reparació davant els crims d'Estat i les vulneracions de drets humans, ha ocupat un lloc central en la nostra recerca.

La discussió sobre el vincle entre turisme i memòria va arribar a Alba Sud a petició de [l'Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya](#). En la difusió de la memòria de la lluita dels maquis a Catalunya, i en particular a la comarca de la Garrotxa, a la fi de la Guerra d'Espanya i durant els primers anys de la dictadura franquista, aquesta entitat havia començat a interactuar amb el turisme oferint rutes guiades pels antics camins de la guerrilla. Això, els va dur a preguntar-se sobre les formes de fer aquestes activitats que ens van plantejar amb voluntat d'abordar-les i discutir-les de manera conjunta. La qüestió que es feien era fins a quin punt estaven traspasant límits de caràcter ètic amb aquest tipus d'iniciativa tractant d'arribar a un major nombre de persones. De manera paral·lela, vam identificar que altres entitats estaven tenint el mateix tipus de dubtes. Així mateix, en indrets fortament turistificats, el turisme havia arribat a espais de memòria i s'havien vist amb l'obligació i l'oportunitat de transformar la seva oferta cap a nous públics. Aquesta no era una pol·lèmica local, sinó que també s'estava produint a altres llocs de Catalunya, d'Espanya i, igualment, havia arribat a Amèrica Llatina. Per tant, des d'Alba Sud ens vam començar a demanar quines serien les potencialitats de vincular una activitat recreativa, organitzada prioritàriament des de la proximitat, amb aquestes entitats i espais de memòria. A la vegada vam començar a analitzar les tensions que

1.
INTRODUCCIÓ:
TURISME I
MEMÒRIA EN
L'EDUCACIÓ PER
A LA JUSTÍCIA
GLOBAL

sorgien d'aquest binomi. Durant dos anys hem estat visitant, analitzant i compartint espais de diàleg i aprenentatge amb entitats de memòria de diferents països. En aquest informe presentem els primers resultats d'aquesta recerca, concentrant-nos a Catalunya i Espanya, mentre seguim treballant a diferents països d'Amèrica Llatina.

BANALITZACIÓ DE LA MEMÒRIA

Quan vam començar a donar les primeres passes en aquesta recerca, ben aviat ens vam adonar que la relació entre turisme i memòria estava molt condicionada, i fins i tot viciada, per episodis com qüestionament moral a persones, sobretot joves, fent cabrioles i *selfies* a les vies del tren que portaven fins a la icònica portalada del camp d'extermini d'Auschwitz, Polònia. Aquestes imatges van provocar un gran escàndol i van fer la volta al món entre grans indignacions i, fins i tot, s'han realitzat intervencions

Abordar la relació entre turisme i memòria des d'una perspectiva d'indignació moral bloqueja la possibilitat d'un debat atent a la complexitat d'aquestes relacions.

artístiques assenyalant uns comportaments considerats del tot inadequats i reproables. Abordar la relació entre turisme i memòria des d'una perspectiva d'indignació moral, que posa l'accent en un conflicte gairebé generacional i en l'escarni públic de conductes no apropiades, bloqueja la possibilitat d'un debat atent a la complexitat d'aquestes relacions i que permeti abordar com fer compatibles espais i accions pedagògiques de memòria i moments de recreació. Per altra banda, tanca també les possibilitats de diàleg amb les generacions més joves. Com ens explicava l'**Ana Pecorano**, coordinadora de l'espai [Faro de la Memoria](#) de Mar de Plata, Argentina, abans d'assenyalar i renyar "és necessari adonar-nos de la realitat actual del jovent, de com es comuniquen i des d'on ho fan. Només incorporant aquests nous llenguatges podrem arribar a aquests joves que, al cap i a la fi, haurien de ser un dels públics meta d'aquests espais i iniciatives per a la no repetició".

Aquests fets, les fotos i vídeos difosos per xarxes socials, són sens dubte la punta de l'iceberg de les problemàtiques i debats que han anat sorgint a mesura que, amb el "**gir memorial**" a les darreries del segle XX, **els espais de memòria han esdevingut llocs de freqüentació turística**. No és només Auschwitz i els camps nazis, indrets com l'Illa de Robben, on va estar pres Nelson Mandela; l'ESMA de Buenos Aires, centre de tortura de la dictadura argentina; el Museu del Genocidi de Cambodja, que explica les matances dutes a terme pels Khmers Rojos; el Pont de Mostar a Bòsnia Hercegovina, símbol d'una suposada "reconciliació" de la guerra a ex-Iugoslàvia; o el museu de la Pau d'Hiroshima, que recorda l'explosió de la primera bomba atòmica el 1945, formen part d'una **xarxa mundial de llocs de memòria traumàtica**, relacionats amb guerres, genocidis, i vulneracions dels drets humans que han esdevingut simbòlics i que cada any atrauen milions de visitants. Aquesta ha estat una novetat que hem viscut les darreres dècades, atès que en un principi no era la seva intenció. Hi havia la voluntat que esdevinguessin llocs per al record, l'homenatge, la veritat, la reparació del dany causat, la cultura de la pau i per a un omnipresent "mai més". Però amb el pas del temps, han donat lloc a altres usos que han fet més complexa la interpretació del seu sentit en les societats contemporànies.

1.
INTRODUCCIÓ:
TURISME I
MEMÒRIA EN
L'EDUCACIÓ PER
A LA JUSTÍCIA
GLOBAL

En la mesura que tenien una intenció pedagògica, van ser pensats i organitzats per a ser llocs visitables. El que segurament no es va preveure, quan es van crear, és que entressin dins de circuits turístics i es convertissin en recursos comercialitzables. Probablement aquesta dinàmica no és aliena a les diferents “onades” de turístificació que hem sofert els darrers trenta anys i on, sota les lògiques de producció i consum postfordista, tot pot formar part de l'oferta turística i, per tant, esdevenir objectes mercantils. Aquests processos s'estan donant malgrat la preocupació i els intents de moltes de les persones que gestionen els espais de memòria per tal d'evitar-ho. La voluntat de no esdevenir només un lloc que cada any trenca rècords de visites, [com passa a Auschwitz](#), està encara present com ho mostra la preocupació de [Piotr Cywinski](#), director del Museu d'Auschwitz-Birkenau quan alertava del genocidi de la població rohingya a Birmània davant la indiferència del món, assenyalant crims que connecten amb el passat de l'espai de memòria del qual s'ocupa. Amb aquest qüestionament, el responsable d'aquell museu es demanava en quina mesura els desastres humans del passat segueixen presents avui i sense que siguem capaços de veure la relació de continuïtat.

Hi ha altres casos en els que contràriament es busca de forma explícita l'espectacularització de l'experiència i s'intenta intensificar la vivència del turista. Aquest és, per exemple, el cas de [la presó lituana de Karosta](#), on les persones que la visiten poden “gaudir” de sentir-se durant unes hores com a interns d'una presó de l'època soviètica gràcies a la reconstrucció simulada de com era la vida d'un pres, fins i tot podent passar la nit.

Molts dels espais han estat utilitzats políticament com a icones al servei de la construcció d'un determinat relat i identitat política.

Al mateix temps, molts d'aquests espais han estat utilitzats políticament com a icones al servei de la construcció d'un determinat relat i identitat política, i en alguns casos fins i tot empetitits i instrumentalitzats partidàriament. En conseqüència, una de les

primeres preguntes que ens vam fer va ser si els llocs de memòria compleixen actualment els objectius que els van inspirar o si s'han convertit en llocs banalitzats i mercantilitzats, o bé peces al servei de relats funcionals als estats i nacions, i fins i tot de partits.

RECREACIONS HISTÒRIQUES

Per altra banda, cada cop s'ha anat consolidant més una oferta turística dedicada a les recreacions històriques que ha afegit més complexitat al panorama de les relacions entre turisme i memòria. Aquestes no són pas cap novetat en el panorama festiu espanyol. Històricament, han estat presents com a representacions simbòliques amb intenció pedagògica vinculades a festes populars i preferentment religioses. Més recentment han tingut una major orientació cap a la promoció turística dels pobles i ciutats que les protagonitzaven. En alguns casos s'han concentrat en celebracions de Setmana Santa on es reviu els darrers dies de la vida de Jesús en forma de processons teatralitzades, com a [Girona](#), o les famoses [batalles de “moros i cristians” d'Alcoi](#). En

1.
INTRODUCCIÓ:
TURISME I
MEMÒRIA EN
L'EDUCACIÓ PER
A LA JUSTÍCIA
GLOBAL

altres s'han promogut les “fires medievals”, com a [Vic](#), on es recreen ambients i lluites d'època. També s'organitzen trobades impulsades per grups de recreació amb grans espectacles que [rememoren les guerres napoleòniques a ciutats com La Coruña o Pamplona](#). Aquests tipus d'espectacles i representacions, tant si tenen una connotació religiosa com laica, han anat ocupant un lloc important en l'oferta lúdica de moltes festes i fires populars per tota la nostra geografia.

Amb l'eclosió de la memòria històrica amb el tombant de segle, les recreacions han arribat també a passats històrics recents i encara conflictius, com són els vinculats a les grans batalles de la Guerra Civil Espanyola, com la batalla de l'Ebre a [Faió](#) o els combats al voltant del “[Cinturón de Hierro](#)” de Bilbao. Aquestes comporten un seguit de dilemes ètics i polítics que no podem obviar. En els programes d'aquestes jornades es poden barrejar xerrades divulgatives, presentacions de llibres i exposicions, al costat de fires per col·leccionistes de material militar i, com a element central, la participació de grups de recreació amb grans espectacles on es recreen de forma molt realista escenes dels combats entre els dos bàndols enfrontats.

En declaracions a Alba Sud, l'historiador i activista de la memòria **Raül González Devis**, alertava que “les recreacions són iniciatives interessants i tenen certament una gran potencialitat pedagògica per la memòria històrica al vincular-la a moments lúdics, però no podem obviar que en molts casos es desenvolupa una visió simple i asèptica dels fets històrics, d'equiparació equidistant dels contendents més enllà dels valors pels quals cada un lluitava i en general de poc rigor històric”. Tot i així, considerava que les recreacions poden ser una forma útil de difusió de la memòria democràtica, “si es basen



Museu Casa de la Memoria Indómita, Mèxic. Imatge de Carla Izcarra.

1.
INTRODUCCIÓ:
TURISME I
MEMÒRIA EN
L'EDUCACIÓ PER
A LA JUSTÍCIA
GLOBAL

en el rigor i eviten els perills de l'espectacularització i la simplificació dels fets que es reviuen”, aclaria.

Per a **Carles Vallejo**, president de l'[Associació Catalana de Persones ex-Preses Polítiques del Franquisme](#), en declaracions a Alba Sud, defensava que “no podem acceptar caure en simplificacions frívoles i injustes equidistàncies que al servei de l'espectacle dissolguin els valors democràtics i memorials que haurien de promoure aquests esdeveniments”. Ell mateix, en el marc de la reunió del Consell de Participació

“No podem acceptar caure en simplificacions frívoles i injustes equidistàncies que al servei de l'espectacle dissolguin els valors democràtics i memorials que haurien de promoure aquests esdeveniments”

del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya del 5 de juliol de 2023, demanava “un codi de bones pràctiques que reguli aquestes activitats turístiques i eviti l'espectacularització banal de la memòria històrica”.

Aquesta combinació de voluntat pedagògica i divulgativa, interès mercantil i de promoció turística i de riscos reals de banalització i espectacularització, poden desvirtuar les bones intencions que en un principi van impulsar activitats que van néixer amb vocació memorial.

No és casual que darrerament la preocupació i interès hagin arribat al terreny acadèmic i la Universitat de Saragossa hagi organitzat aquest 2023 un [curs d'estiu](#) específic per tractar i endreçar aquestes qüestions cercant un major rigor historiogràfic. Les recreacions són sens dubte un dels nusos conflictius de la relació entre memòria i turisme que caldrà desllorigar adequadament si volem aconseguir una major convivència entre aquestes dues dimensions.

EL TURISME COM A PEDAGOGIA DE LA MEMÒRIA

Malgrat aquests riscos i dificultats, som també conscients de les potencialitats que el turisme pot tenir per a la difusió de la memòria i és per això que hem apostat per aprofundir en la comprensió d'aquesta relació per costeruda que se'ns faci. Valorar les possibilitats que ofereix és un sentiment molt generalitzat entre activistes de la memòria, que, així i tot, no obliden els riscos d'obrir aquest camí o, en altres casos, de trobar-se'l. Avancem per una zona de grissos on les bones intencions no són suficients a l'hora d'utilitzar les possibilitats que el turisme posa al servei de la difusió i de la pedagogia de la memòria. Per tant, urgeix anàlisi, reflexió temperada, consensos amplis, respecte i molta prudència.

Però, **per què aquest binomi entre memòria i turisme genera tantes tensions?** La memòria és un passat reviscut en el present on es barregen fortes dosis de sentiments, valors i emocions, llocs on s'agiten idees i es dirimeixen conflictes actuals. Per tant, no podem posar en el mateix pla, per posar un exemple, un conjunt històric medieval que un indret on recordem conflictes i fets tràgics d'un passat recent, o aquelles memòries que encara avui dia són silenciades i lluiten per fer-se escoltar. Les implicacions són molt diferents perquè alguns d'aquests fets encara condicionen el nostre present.

1.
INTRODUCCIÓ:
TURISME I
MEMÒRIA EN
L'EDUCACIÓ PER
A LA JUSTÍCIA
GLOBAL

El risc de turísticació de molts espais de memòria i de les activitats memorials buscant arribar a un públic més ampli, ha fet encendre les alertes sobre **com fer prevaldre la funció pedagògica dels llocs de memòria**. Per això, defensem que el propòsit principal d'aquests espais i activitats de memòria és fer pedagogia. Els seus continguts han de ser necessàriament atractius, però han de fugir de l'espectacularització i de les anècdotes cridaneres sinó volen perdre el seu sentit. No es tracta d'entretenir sinó de promoure la divulgació històricament fonamentada d'un passat que ens apel·la. L'espai i els usos lúdics i turístics han d'estar al servei del coneixement i la reflexió i no a la inversa (Martínez-Gayo i Valls, 2022). El turisme de memòria hauria de tenir com a principal motor i tensió moral la voluntat pedagògica. No ha de defugir el seu caràcter recreatiu, propi del temps lliure en què es dona, però l'ha de supeditar a la transmissió dels objectius memorials. En conseqüència, els llocs de memòria han d'estar pensats per poder transmetre el coneixement sobre el passat i promoure'n la reflexió. Així, no és casual que el [Programa Educatiu](#) del **Memorial Democràtic de Catalunya** per al curs 2023-2024 insisteixi, entre altres coses, en les capacitats pedagògiques que ens dona la possibilitat de "trepitjar els escenaris dels fets": caminant per les rutes de memòria, visitant les exposicions i centres d'interpretació i tenint contactes directes amb testimonis del passat que es vol estudiar. Uns elements vivencials que els objectius educatius de les escoles i instituts comparteixen plenament amb qualsevol visita turística a un lloc memorial, que les fan indistingibles i que refermen la centralitat de la seva funció pedagògica per damunt, i en alguns casos excloent-ne, d'altres usos. Així, el turisme hauria de ser considerat com a part de les **pedagogies de la memòria**.

A alguns països d'**Amèrica Llatina**, on la reivindicació de veritat, justícia i reparació ha estat molt més present en el debat polític, i s'han assolit demandes en defensa dels



Cultruta. Ruta guiada sobre la Guerra d'Espanya. Imatge de Carla Izcara.

1.
INTRODUCCIÓ:
TURISME I
MEMÒRIA EN
L'EDUCACIÓ PER
A LA JUSTÍCIA
GLOBAL

drets humans davant els crims de lesa humanitat d'un passat recent que a Espanya resulten encara inimaginables, el paper social dels espais de memòria per a la població local està molt més present. El turisme de proximitat i fins i tot domèstic ha tingut en la memòria un recurs clar i s'han retroalimentat mutuament. L'experiència llatinoamericana al voltant de la memòria segueix sent una referència per al debat a Catalunya i Espanya. Obra també la possibilitat d'un abordatge nou des de **l'Educació per a la Justícia Global** en el qual els aprenentatges poden anar en múltiples direccions i, per suposat, també de Sud a Nord.

EXPERIÈNCIES PER A ABORDAR UN DEBAT CONTROVERTIT

A Catalunya i a Espanya el turisme de memòria és gairebé una novetat i un fenomen encara poc desenvolupat. Malgrat això, alguns espais memorials rellevants com els de la Batalla de l'Ebre i la Retirada republicana, ja tenen vint anys d'existència i van acumulant una gran experiència com a llocs de freqüentació turística. Així, en el context d'Espanya, on el passat traumàtic encara és motiu de disputa política, la trobada entre memòria i turisme, ofereix la possibilitat de reflexionar més àmpliament sobretot plegat i confrontar els espais de memòria amb un públic més ampli.

En aquest informe, després d'una primera interpretació sobre com ha estat la reconstrucció de la memòria democràtica a Espanya, arran del cop d'estat feixista de 1936, la guerra i la dictadura franquista entre 1939 i 1977, destaquem quatre iniciatives memorials que clarament s'han vinculat amb el turisme. En primer lloc, analitzem l'experiència del **Asociación Socio Cultural y Club Senderista La Desbandá**, per donar a conèixer la història de la fugida que van haver d'emprendre milers de persones de Màlaga a Granada, i d'allà a altres zones sota control encara de la República, davant l'arribada de les tropes feixistes a primers de febrer de 1937. En segon lloc, ens acostem a alguns dels **espais i iniciatives que vinculen la memòria amb el turisme al Delta de l'Ebre**, escenari d'una cruenta batalla entre juliol i novembre de 1938 i que tindria un efecte determinant en l'evolució del conflicte armat. Acabada la guerra, la resistència contra la dictadura feixista i de reivindicació

Els casos són espais o iniciatives dirigides principalment a població local o de proximitat i vinculades a la lluita contra la impunitat de crims d'estat i la recuperació d'un passat silenciats.

de la legalitat republicana van continuar. Així, abordem la iniciativa de **l'Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya** per recuperar la història i les rutes dels maquis, la guerrilla que va combatre el règim de forma armada durant els seus primers anys. Finalment, recuperem les experiències de demanda de recuperació d'espais icònics de la repressió a Barcelona, com **la presó Model o la comissaria de Via Laietana a Barcelona**. Els quatre casos són espais o iniciatives dirigides principalment a població local o de proximitat i vinculades a la lluita contra la impunitat de crims d'estat i la recuperació d'un passat silenciats i en alguns casos desconegut i oblidat.

Memòria i turisme han esdevingut vectors d'un debat sociopolític d'enormes dimensions. La turistificació pot desbordar els espais de memòria i mercantilitzar qualsevol activitat,

1.
INTRODUCCIÓ:
TURISME I
MEMÒRIA EN
L'EDUCACIÓ PER
A LA JUSTÍCIA
GLOBAL

degradant el seu sentit. Però també pot funcionar com a un recurs de les pedagogies de la memòria. Les entitats memorials han obert aquest debat i toca acompanyar-les i contribuir en les seves reflexions. Al mateix temps, la memòria pot convertir-se també en un recurs necessari que estimuli un turisme de proximitat al servei de les necessitats i drets de grans majories. Encentem la discussió.

REFERÈNCIES:

Cañada, E. i Izcarra, C. (2021). *Turismos de proximidad, un plural en disputa*. Barcelona: Icaria Editorial.

Martínez-Gayo, G. i Valls, R. (2022, 13 de desembre). [Turismes i memòria: idees i propostes per avançar cap a un horitzó postcapitalista](#). Alba Sud.

Monument franquista a Tortosa. Imatge de Carla Izcarra.



2.

MEMÒRIES DE LA GUERRA D'ESPANYA: UN PASSAT ENCARA PRESENT

Raül Valls i Ernest Cañada

La memòria és un espai de poder, un instrument d'adquisició de sentit i legitimitat en constant relació amb el poder i les seves diferents declinacions. Per això la pregunta pel poder és crucial per a comprendre els processos socials en les que es construeixen les imatges contemporànies del passat a les que anomenem memòria.

Ricard Vinyes

Les polítiques de memòria a Espanya han de ser interpretades a partir de la història del país i tenint en compte el context internacional en què es van donar els fets traumàtics als quals s'apel·la en la seva reivindicació: l'Europa d'entreguerres. I també s'han d'entendre en relació amb el fet que la memòria ha esdevingut en tot moment un espai de disputa política, tant obert i explícit, com subterrani i ocult.

EL CONTEXT HISTÒRIC ON ARRANCA UN PASSAT CONFLICTIU

La proclamació de la República el 14 d'abril de 1931 va obrir un nou període en la història d'Espanya. Arribaven al govern forces polítiques progressistes amb l'objectiu de modernitzar el país i alliberar-lo d'una opressió secular. Des del primer moment, va patir la desconfiança de les principals potències occidentals que, preocupades pel creixement del comunisme a Europa, veien el nou règim com a un focus de contagi revolucionari. Els sectors més conservadors del país –Església catòlica, terratinents, militars i la part més reaccionària de la burgesia–, la van interpretar com a una amenaça pels seus privilegis i van conspirar per derrocar-la. En aquest context, la República va emprendre una sèrie de reformes que tampoc van satisfer les demandes d'un obrerisme revolucionari que clamava per transformacions més decidides. Així, al món rural, majoritari en aquells anys, la reforma agrària, un dels grans reptes republicans, va ser aplicada en “dosis homeopàtiques”, com explicava Josep Fontana (2002). Un altre focus de tensió va ser el reconeixement de la plurinacionalitat d'Espanya, amb l'aprovació dels estatuts català i basc, que va esperonar un ultranacionalisme espanyol vinculat al creixement del feixisme i l'extrema dreta a tot Europa. El suposat “caos i desordre” de la República era provocat en gran part per aquells mateixos sectors que treballaven pel seu fracàs.

El cop militar del 18 de juliol de 1936 contra la República va fracassar a bona part del país, especialment a les grans capitals, i això va provocar l'inici d'un conflicte armat que

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

en pocs mesos es transformaria en una llarga guerra total i convencional. Així mateix, es va convertir en camp d'experimentació internacional de l'armament i les tàctiques militars de la que posteriorment seria la II Guerra Mundial. La guerra d'Espanya va ser, com va dir Peter Weiss a l'Estètica de la Resistència, "l'avantsala de la tragèdia" (Weiss, 2003). La guerra va donar pas a una violència repressiva estructural, exhaustiva i prolongada, que es va estendre en múltiples dimensions, per mitjà d'una "maquinària de terror" orquestrada des de dalt però que va penetrar capil·larment en tota l'estructura social (Casanova i Cenarro, 2014). Les xifres de l'horror d'aquesta violència resulten brutals i donen compte, en part, del seu caràcter traumàtic. Durant la guerra va haver-hi un saldo aproximat, segons diversos historiadors, d'uns 600 mil morts. Uns 425 mil van morir en el front fins a l'1 d'abril de 1939. A més, d'aquests, al voltant de 120 mil van ser víctimes de la repressió desencadenada pels militars revoltats i 55 mil en la zona republicana. Després de la fi de la guerra, s'estima que unes 50 mil persones més van ser executades per la dictadura. Prop de mig milió van sortir a l'exili, i entre 150 mil i 200 mil mai van tornar. Prop de 15 mil persones fidels a la República van morir durant la Segona Guerra Mundial, incloent els que van ser assassinats en els camps de concentració nazis. Unes 5 mil persones del bàndol franquista van morir en la Divisió Azul, combatent a favor de l'Alemanya nazi. Els nens i nenes robats durant la dictadura es calcula que estarien entorn dels 30 mil (Casanova et al., 2002; Preston, 2011). A més, en l'actualitat encara queden més de 4 mil fosses comunes i al voltant de 100 mil persones desaparegudes (Calvet, 2021).

Després de la guerra i els primers anys de la repressió més cruenta, el règim es va assentar, encara que el recurs a la violència mai va desaparèixer. Ni tan sols la derrota en 1945 dels aliats del general Francisco Franco, Adolf Hitler a Alemanya i Benito



Repartiment de queviures a obrers barcelonins l'any 1938. Imatge de la Biblioteca Digital Hispànica.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

Mussolini a Itàlia, va fer que el nou règim es trontollés. La dictadura franquista va sobreviure la fi dels feixismes a Europa i, posteriorment, es va convertir en un soci fiable per als Estats Units i les democràcies europees, més preocupades per contenir a la Unió Soviètica, als partits comunistes i a un moviment obrer a l'ofensiva a molts llocs del món, que per restablir la legalitat i la democràcia a Espanya. Començava la "Guerra Freda" i amb ella Franco trobaria, sobretot a principis dels anys 50, un progressiu encaix dins un ordre internacional marcat pels equilibris geoestratègics i la cursa d'armaments. Espanya, malgrat les condemnes internacionals, va esdevenir un aliat d'Occident i un territori estratègic on s'instal·laren diverses bases militars nord-americanes.

La dictadura va passar per fases econòmicament diferenciades: un període d'autarquia i replegament interior entre 1939 i 1959 que, després del seu fracàs, va donar lloc, de la mà dels tecnòcrates de l'Opus Dei, a una obertura "desarrollista" que va atraure inversions estrangeres i, sobretot, va impulsar el "boom turístic" entre 1960 i 1975 (Murray, 2015). Fins al seu final, la dictadura va mantenir un caràcter repressiu i violent. El 1975, amb la mort del dictador, es va obrir una fase de transició a una democràcia parlamentària. Espanya es convertia així en una democràcia equiparable als països veïns. Després de les primeres eleccions democràtiques el juny de 1977, i no sense violència, convulsions i fins i tot un intent de cop d'estat el 23 febrer de 1981, el procés de transició va concloure el 1982 amb la victòria a les urnes del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE), que havia estat entre les forces polítiques derrotades a la guerra. Tot això semblava afavorir un gir que permetés abordar el passat, investigar i/o jutjar la repressió franquista i restituir la dignitat dels derrotats durant la guerra i de la repressió franquista. Però les coses no van anar així.

Entre bona part de la població els traumes provocats per l'enorme violència de la guerra i la dictadura encara estaven presents. Així, la por generalitzada a una nova guerra va estendre el temor a generar debat i, sobretot, realitzar expressions públiques de denúncia sobre els fets de la guerra i la dictadura, així com de reclamació de veritat i justícia, que resultessin incòmodes als sectors més ultres i fomentessin una "involució" en el camí de la normalització democràtica. En conseqüència, es va establir un "acord d'oblit" entre les principals forces polítiques d'esquerres, PSOE i PCE, que van

Es va establir un "acord d'oblit" entre les principals forces polítiques d'esquerres, PSOE i PCE, que van moderar ràpidament el seu discurs.

moderar ràpidament el seu discurs, per exemple amb les renúncies al marxisme i al leninisme respectivament, que facilités la transició i evités que el procés descarrilés (Aguilar i Payne, 2017).

Així, els anys 80 són l'escenari d'un oblit intencionat. Manuel Vázquez Montalbán, cronista d'aquells anys de canvis, en un article del 2 de maig de 1978 a la revista La Calle, "¿Contra Franco estábamos mejor?", parlava d'una "correlació de debilitats" per interpretar el resultat final d'aquella transició política (Vázquez, 2019). Ni les forces del règim que volien la continuació de la dictadura (l'anomenat en aquells temps com a "búnquer"), ni les forces que defensaven una ruptura radical amb ella i un retorn a la legalitat republicana, amb un protagonisme especial d'uns vigorosos moviments socials, van ser prou fortes per imposar el seu criteri polític. L'hegemonia va correspondre als sectors que volien una reforma des de dins del mateix règim. Que un personatge del Movimiento

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

Nacional com Adolfo Suárez liderés els canvis polítics era la clara expressió dels límits i contradiccions d'aquell retorn a la democràcia. Aquesta voluntat política “reformista” va suposar que, malgrat les eleccions democràtiques del juny de 1977, moltes de les estructures del franquisme restessin intactes i que s'imposés una sort de “reforma continuista”.

La mateixa Llei d'Amnistia d'octubre de 1977, reclamada i impulsada per les esquerres, ha esdevingut posteriorment una encesa font de polèmiques, i fins i tot interpretada com a una mena de “lleï de punt de final” dels crims franquistes (Torrús, 2017). La forma com es va dur a terme la “transició democràtica”, barreja de canvis i continuïtats, encara avui genera controvèrsies que condicionen el present i el futur polític del país. De fet, la mateixa concepció de la transició com a peça final que permet entendre el període de 1931 a 1982, ja suposaria una interpretació fonamentada en l'oblit. Per a Xavier Domènech, les lamentacions habituals de “desmemòria històrica” com a efecte pervers de la transició, “no semblen adonar-se que la mateixa Transició, com

“La mateixa Transició, com a categoria descriptiva habitualment acceptada, ja és inherentment una construcció desmemoriada i desmemoriadora”.

a categoria descriptiva habitualment acceptada, ja és inherentment una construcció desmemoriada i desmemoriadora” (Domènech, 2022: 63). Així, la transició és considerada una mena de legitimació de la nova situació. En la versió oficial àmpliament difosa, les lluites socials i polítiques contra el franquisme i els seus protagonistes van quedar diluïdes per tal d'afavorir la concòrdia i la reconciliació entre forces històricament enfrontades. En conseqüència, s'entronitza una interpretació del passat on la República i la guerra són una mena

de pecat original que comporta una mena de càstig diví en forma de dictadura que finalment pot ser expiat a través d'una transició “modèlica”, governada per uns dirigents prudents i bondadosos, que clourà en la reintegració d'Espanya en les democràcies



Comitè de dones antifeixistes. Imatge de la Biblioteca Digital Hispànica.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

europesos. Aquest relat no seria qüestionat, segons el mateix Xavier Domènech, fins a l'impuls que pren el moviment memorial durant el tombant de segle, que coincidirà a partir de 2008 amb una crisi econòmica i social que posarien en evidència els consensos socials i polítics que s'havien sostingut fins aquells moments. S'obria pas així un qüestionament del mite fundacional de la democràcia espanyola (Monedero, 2011; Rodríguez, 2014).

La comprensió de la transició democràtica és fonamental per interpretar els debats memorials actuals. Modèlica pels sectors polítics que la van impulsar i resultat de renúncies i traïcions per a qui la veu com l'origen del que posteriorment s'ha popularitzat com a "règim del 78". Entendre les disputes a l'entorn de la memòria recent ha esdevingut clau en el debat polític espanyol actual.

TRES POSICIONS DAVANT D'UN PASSAT QUE NO PASSA

El "passat que no passa", expressió encunyada per l'historiador alemany Ernst Nolte en el famós "debat dels historiadors" (Mann et al., 2012), i veritable centre del conflicte memorial, obre el debat a propòsit del període traumàtic de l'Europa d'entreguerres (1919-1939). En el cas espanyol, els fets que marquen l'esdevenir del país fan referència a l'experiència democràtica que va suposar la República de 1931, el cop d'estat de 1936, una guerra total entre 1936 i 1939, que esdevindrà avantsala de la II Guerra Mundial, i una llarga dictadura que es prolongarà fins a 1977. És aquest llarg període històric el que, amb l'inici del segle XXI i el gir memorial que el va acompanyar, principalment al món occidental, ha esdevingut objecte de recuperació social i motiu de forta polèmica, més política que historiogràfica.

La comprensió de la transició democràtica és fonamental per interpretar els debats memorials actuals.

En aquest debat, per al cas espanyol, es poden distingir tres posicions, representades pel moviment memorialista, que reivindica la legalitat i la causa republicana; les argumentacions de caràcter revisionista, que defensen l'oblit que es va imposar durant la Transició; i, finalment, els arguments equidistants, que consideren superades les antigues ferides.

En primer lloc, el moviment memorialista majoritàriament està vinculat a l'esquerra social i política. Defensa una recuperació de la memòria que es posicioni sense matisos al costat de la legalitat republicana i dels valors democràtics que encarnava enfront l'ascens dels feixismes a l'Europa dels anys 30, així com la resistència i lluita davant del cop militar de juliol de 1936 i de les intervencions militars de potències estrangeres (Alemanya i Itàlia), i posteriorment de tota la lluita clandestina, armada o propagandística, per derrocar el règim franquista i restaurar la democràcia. Aquest posicionament defensa la idea d'una memòria reparativa, dignificadora de qui va lluitar contra el feixisme i la dictadura, i que esdevingui una garantia real de no repetició. Demana restaurar la dignitat dels vençuts i s'ha centrat fonamentalment en la recuperació dels cossos de les persones assassinades per les tropes franquistes que

2. MEMÒRIES DE LA GUERRA D'ESPANYA: UN PASSAT ENCARA PRESENT

encara romanen en fosses anònimes i en l'exigència d'una justícia que reperi el dany causat i que superi l'oblit oficial que va sustentat la transició a la democràcia.

Durant els anys de la transició i inicis de la democràcia, davant la incomoditat de les principals forces polítiques d'esquerres, PSOE i PCE, per demandar la recuperació dels cossos de les persones assassinades, l'esforç va recaure en les mateixes famílies de les víctimes i militants de base de sindicats i organitzacions polítiques d'esquerres. Així, les primeres exhumacions, abans de la consolidació d'associacions especialitzades a partir dels 2000, van ser promogudes localment en una mena d'esforç d'"autoreparació" i "autohomenatge" (Aguilar, 2018). Obrir aquest camí no va ser fàcil i suposava riscos per l'oposició de sectors poderosos procedents del règim dictatorial encara molt presents. Les exhumacions eren impulsades pels familiars i entitats memorials que a vegades comptaven amb recursos públics a través de subvencions, però, excepte a Catalunya, en cap cas, el lideratge va correspondre a l'Estat. No hi havia intervenció judicial de cap mena i el suport científic va venir inicialment de la Sociedad de Ciencias Aranzadi. La Llei de Memòria de 2022 obligaria l'Estat a assumir aquest lideratge i durant els darrers anys les Comunitats Autònomes, governades per forces progressistes, han assumit un paper més actiu en aquestes actuacions.

Davant la impossibilitat de jutjar penalment als perpetradors de la guerra i la dictadura, la immensa majoria ja morts, es reclama un judici públic i moral i una acció pedagògica des de les institucions públiques que reperi el dany causat i posi a cadascú on li correspon en la història. A Catalunya aquesta posició ha transcendit l'espai de les entitats memorials, com l'Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme, l'Amical de les Brigades Internacionals, l'Amical Antics Guerrillers de Catalunya, l'Amical de Mauthausen, entre altres, i ha estat recolzat des de l'esfera pública, sobretot a partir de l'acció del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, fundat el 2007.

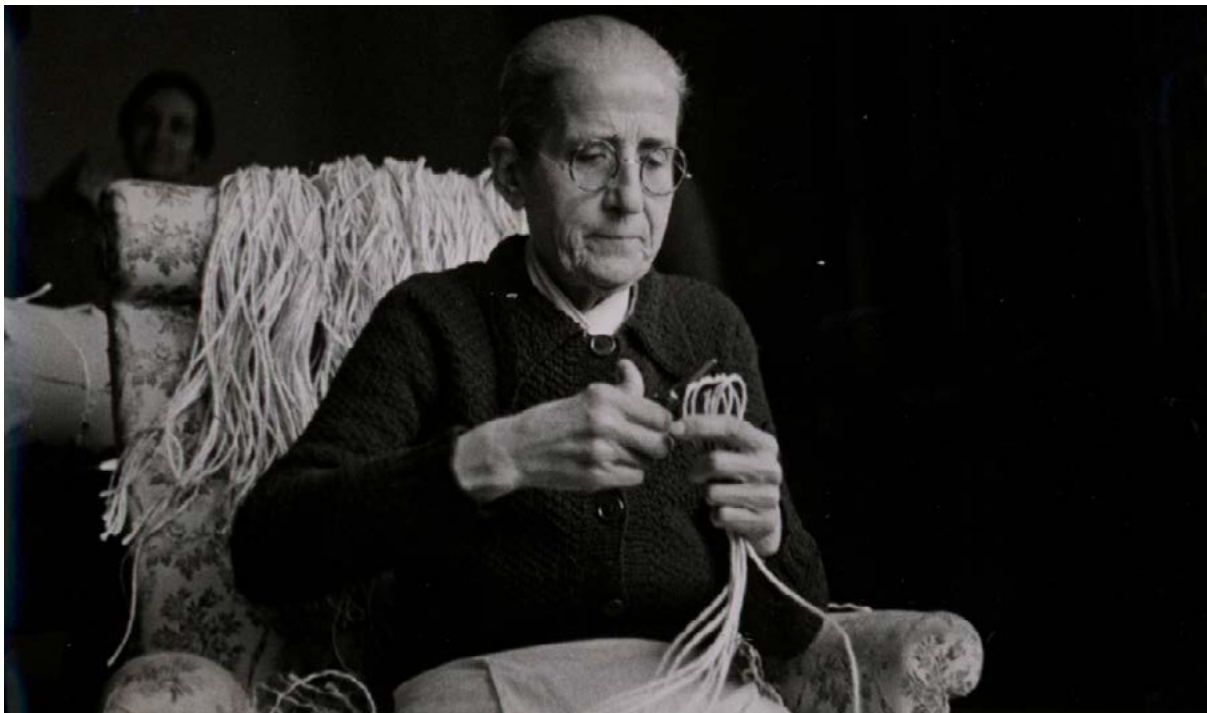
Una segona posició en relació amb aquest passat recent ha estat liderada per les dretes socials i polítiques amb un marcat caràcter revisionista. Argumenta la bondat de l'oblit durant la transició democràtica des del discurs de "no reobrir ferides". Insisteixen en el valor de "passar pàgina" i superar el passat que es va fer durant el període de transició a la democràcia entre 1976 i 1982. Argumenten que precisament va ser la Constitució de 1978 el que va permetre "tancar les ferides del passat" i la caracteritzen com el gran factor reconciliador que va resoldre definitivament els conflictes i traumes de la guerra, la dictadura i les seves conseqüències. L'oblit era i és, per a aquesta posició, l'antídote per superar un passat que solen caracteritzar de caïnita i que generalment s'atribueix a elements atàvics de l'impetuós i ingovernable caràcter hispànic del qual la "modernització" del país ens hauria guarit en gran manera. En la tensió del debat aquesta posició ha agitat, amb més o menys força i convicció, els clàssics arguments franquistes justificadors de la guerra. El caracteritzen com a un " afer intern " espanyol i eviten tota connotació política que els pugui vincular amb el feixisme i el seu ascens a Europa i contraposen el suposat caos social i la violència política que es van donar durant la República; els abusos "revolucionaris" de les esquerres; la Revolució d'Astúries de 1934; el caràcter anticlerical de la República i la persecució a l'Església catòlica

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

abans i durant la guerra. Tot plegat, segons argumenten, demostraria el caràcter violent dels partits d'esquerres i justificaria la inevitabilitat del cop militar i del règim dictatorial posterior com un “mal menor” davant dels perills del desordre i la revolució que suposava la República. Darrere d'aquesta interpretació hi ha autors anomenats “revisionistes” com Pio Moa o Stanley Paine.

Un tercer espai el conformen una sèrie d'autors que, sense defugir abordar el passat i explicar-lo a les noves generacions, el miren des d'una posició d'equidistància i de superació d'aquell conflicte. Són escriptors reconeguts com Arturo Pérez Reverte, autor del llibre il·lustrat *La Guerra Civil contada a los jóvenes* (2015), que va comportar una forta polèmica, o Javier Cercas, autor del best-seller *Soldados de Salamina* (2001). Així, una suposada “modernitat democràtica” els faria considerar que els temps que vivim ja no tindrien res a veure amb aquells moments de tragèdia. Fan servir l'argument del “tots van ser culpables”, perquè el terror i la violència la van exercir els dos “bàndols”, alguna cosa semblança al que, per exemple, a l'Argentina es va conèixer com la “teoria dels dos dimonis”, i, per tant, aquest reconeixement de responsabilitats compartides és la manera de superar aquest passat traumàtic.

L'equiparació entre bàndols va esdevenir oficiosa amb l'arribada del PSOE al poder el 1982 i va tenir la seva màxima expressió amb la Declaración del Gobierno de la Nación con ocasión del 50 aniversario del comienzo de la Guerra Civil. 18 de julio de 1936. Aquí s'exposaven els arguments que avalarien el canvi d'època i la superació i reconciliació entre contendents i es reconeix indistintament als dos bàndols i les motivacions ètico-polítiques que els van portar a prendre les armes. Textualment es diu:



Auxili femení. Obrera treballant a la secció de paqueteria. Imatge de la Biblioteca Digital Hispànica.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

Pero un Gobierno ecuaníme no puede renunciar a la historia de su pueblo, aunque no le guste, ni mucho menos asumirla de manera mezquina y rencorosa. Este Gobierno, por tanto, recuerda asimismo, con respeto a quienes, desde posiciones distintas a las de la España democrática, lucharon por una sociedad diferente a la que también muchos sacrificaron su propia existencia.

Aquesta equiparació i equidistància entre aquells que van lluitar en defensa d'un govern legítim i democràticament escollit i qui va protagonitzar un cop militar, una repressió brutal i va imposar una llarga dictadura segueix provocant enceses polèmiques. Per exemple, durant la desfilada militar del 12 d'octubre del 2004, un posterior govern del PSOE, amb José Bono com a ministre de Defensa, va fer marxar, un al costat de l'altre, un republicà veterà de la Divisió Leclerc (que va combatre amb els aliats) i un altre de la División Azul (unitat de voluntaris espanyols que van combatre al costat l'Alemanya nazi). Aquesta equiparació simbòlica va provocar fortes reaccions. Però de vegades aquesta "equidistància" s'ha expressat de maneres més subtils i aparentment inofensives. Maria Salvo, presidenta de l'Associació Catalana de Persones Expresses del Franquisme durant els anys 90, i empresonada durant 16 anys (1941-1957) per la seva militància comunista, relata els maltractaments que rebien a les presons per part de les monges de l'Orden de las Hijas de la Caridad de San Vicente de Paul, que les dirigien i gestionaven:

La presó estava regida per monges amb la seva peculiar forma de tractar a les persones, amb els seus favoritismes, amb una fredor i falta d'humanitat davant de tanta tragèdia que els envoltava. Per una banda, ens tractaven com a nenes esgarriades i per altre com a posseïdes per tots els dimonis.

I continuava:

Els seus càstigs eren aleatoris, refinats, de mal tracte psicològic. Les monges et trencaven la carta d'un fill o et castigaven suprimint-te les visites amb la família. El bé més preciós de totes aquelles presoneres era saber dels seus éssers estimats, i que només ho podien tenir, amb sort, un cop al mes. Si quan arriba aquest bé, té'l trenquen pateixes un trauma terrible... Era maldat esquinçar les cartes i no guardar-les i donar-les un cop acabat el càstig (citada per Vicente, 2021).

La congregació religiosa, a més, es dedicava a explotar laboralment a les internades, treball esclau, i algunes de les seves membres van estar implicades en el robatori d'infants a preses polítiques.

Doncs bé, l'Orden de las Hijas de la Caridad de San Vicente de Paul l'any 1998 va rebre la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya i el 2005 el Premi Príncep de Asturias a la Concordia per "su excepcional tarea social y humanitaria en apoyo de los

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

desfavorecidos, desarrollada de manera ejemplar durante casi cuatro siglos, y por su promoción, en todo el mundo de los valores de la justicia, la paz y la solidaridad”.

Aquest exemple simbolitza com, ja en democràcia, l'oblit i la indiferència pel passat poden dur a situacions absolutament vergonyoses i terriblement degradants per aquelles persones que van patir una llarga presó per les seves conviccions i militàncies polítiques.

CONTRA L'EQUIDISTÀNCIA I L'OBLIT

Les perspectives que emfatitzen la necessitat de l'oblit i la superació del passat han estat fortament contestades pel moviment memorialista o de memòria democràtica, com es coneix a Espanya. Aquestes solen posar l'accent en el conflicte ideològic, però

Promotors de l'oblit i l'equidistància comparteixen la idea que la nostra època ja no té res a veure amb la que va veure esclatar la guerra.

tendeixen a invisibilitzar la lluita de classes, que per a una majoria de la historiografia explica tant els conflictes socials del període republicà com els de guerra i la dictadura.

Promotors de l'oblit i l'equidistància comparteixen la idea que la nostra època ja no té res a veure amb la que va veure esclatar la guerra.

També defensen, atribuint més o menys legitimitat als colpistes, que un suposat caos social i violència política creixent durant els anys de la República explicaria com a una conseqüència gairebé natural el cop militar i la posterior guerra.



Ofensiva de l'exercit republicà a l'Ebre. Juliol o agost del 1938. Imatge de la Biblioteca Digital Hispànica.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

Davant aquestes argumentacions, les entitats de memòria es posicionen clarament al costat de la legitimitat republicana i reclamen la reparació i dignificació de la memòria de les persones que van perdre la guerra i de les víctimes de la repressió, i sostenen que les idees i els valors de qui defensava la República segueixen sent vigents i vàlids avui en dia i que de cap manera poden ser equiparats als de qui va organitzar i donar un cop d'estat. Igualar la defensa de les llibertats democràtiques amb les posicions de qui les va destruir és un recurs per mantenir interessadament determinats privilegis.

Però aquest debat no s'ha produït exclusivament a Espanya. A Itàlia, per exemple, s'ha donat una discussió semblant sobre com s'ha abordat la guerra civil entre partisans antifeixistes i la República de Saló, un règim titella al servei de l'Alemanya nazi que va funcionar entre 1943 i 1945. L'historiador Enzo Traverso ho qüestionava en els següents termes:

El resultat en seria a la tardor del 2001, un discurs oficial del president de la República, Carlo Azeglio Ciampi, que commemorava indistintament "totes les víctimes de la guerra, és a dir jueus, soldats, resistents i milicians feixistes, ara anomenats afectuosament "els xicots de Saló". Dit d'una altra manera, una commemoració conjunta dels qui van morir a les cambres de gas i dels qui els van fitxar, detenir i deportar. Com si retent homenatge a la seva memòria l'Estat no hagués de pronunciar-se sobre els valors i les motivacions dels seus actes o, pitjor encara, com si pogués ficar al mateix sac botxins i víctimes que serien objecte de memòries "simètriques i compatibles" (Traverso, 2006: 64-65, traducció pròpia).

El moviment memorial també defensa una visió diferent del període de la República i reivindica les polítiques de transformació social que es varen emprendre. I, si bé no es nega la situació convulsa que es va viure durant aquells anys, s'atribueix la responsabilitat principalment a la constant política de sabotatge que la dreta, l'Església i les classes socials privilegiades van dur a terme des del mateix naixement de la República. Els moviments memorials, a diferència de les altres dues posicions, situen el context internacional com a un element fonamental del qual la realitat espanyola no es pot separar: creixement del feixisme a Europa, conflictes i convulsions socials i polítiques, el terror dels sectors socials "d'ordre" davant l'existència de la Unió Soviètica i una "amença revolucionària", entre altres.

LA "VÍCTIMA" UNA FIGURA INCÒMODA EN EL DEBAT MEMORIAL A ESPANYA

En aquest debat, a Espanya, com a la resta d'Europa, l'aparició amb força en el tombant del segle XXI del concepte de "víctima" també ha generat discussió. La idea de la "víctima" ha desplaçat la centralitat del "resistent" antifeixista. Ha vingut esperonada per l'hegemonia del que s'ha anomenat com a "religió civil de l'holocaust" (Traverso, 2006).

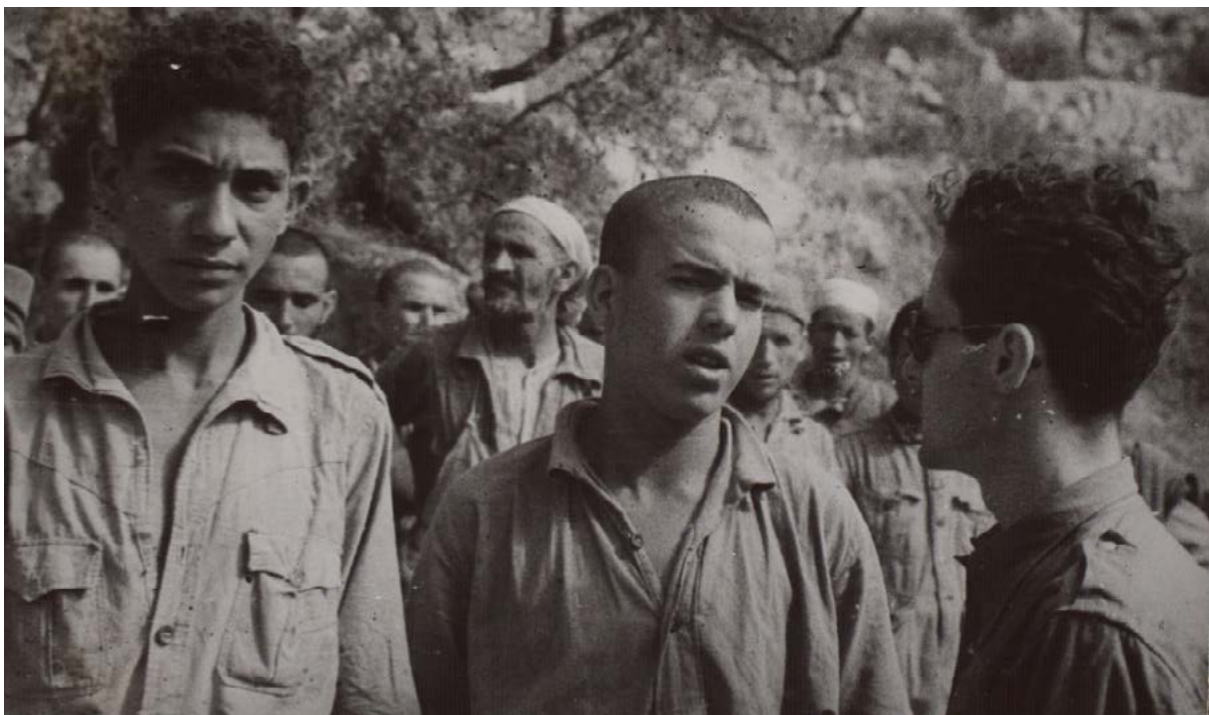
En el cas del discurs memorial espanyol, el protagonisme de la "víctima" ha topat amb un context molt més contradictori i complex que el d'altres països. Aquesta entronització

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

encaixa malament en una escena marcada per una guerra que va acabar enfrontant a dos exèrcits convencionals i per una resistència a la dictadura que durant els anys 40 va ser política, però també decididament armada en forma de guerrilles rurals i urbanes. Per tant, quan es parla de “víctimes” en el context espanyol, a què es fa referència? Als morts pels bombardejos feixistes sobre les ciutats republicanes? Als milers de religiosos i gent d'ordre assassinada per grups incontrolats a la rereguarda republicana? A les desenes de milers de simpatitzants republicans del Front Popular executats i enterrats en fosses comuns a mesura que avançaven les tropes franquistes? Als falangistes morts per ajusticiaments duts a terme per la guerrilla antifranquista o als mateixos guerrillers als quals s'assassinava aplicant la funesta “lleï de fugues”?

Si més no, sembla evident que es tracta d'un terme complicat d'encaixar en el context espanyol, però que sens dubte és funcional pel discurs hegemònic d'un liberal-progressisme que vol superar un passat socialment conflictiu. La víctima indefensa i despolititzada encaixa millor en els discursos equidistants.

El franquisme, a part d'un règim dictatorial i amb unes connotacions ideològiques molt clares, el nacional-catolicisme, també va operar com a projecte que tenia com a objectiu la despolitització del conjunt de la població. La facilitat amb que les elits polítiques de la transició a la democràcia van imposar la necessitat de l'oblit del passat de la guerra i la dictadura no es pot deslligar de les conseqüències d'aquesta despolitització de la societat espanyola durant els anys de la dictadura. Les organitzacions polítiques i socials transformadores, principalment el PCE-PSUC i la CNT, que podien haver brandat la memòria com a element d'identitat i de legitimitat democràtica davant dels



Ofensiva de l'exercit republicà a l'Ebre. Imatge de la Biblioteca Digital Hispànica.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

A Catalunya, el nacionalisme de centre-dreta de Convergència i Unió (CiU) va complir eficaçment amb aquesta funcionalitat amnèsica.

nous dirigents que havien passat sense gaires complicacions del règim dictatorial al parlamentari, van aterrar als anys 80 debilitades i enmig d'una profunda crisi d'identitat ideològica. El PSOE, que havia patit també la derrota i l'exili de 1939, i malgrat la seva gairebé nul·la presència a la lluita clandestina, gran guanyador de les eleccions de 1982 amb majoria absoluta, va renunciar a qualsevol política pública de memòria per evitar conflictes amb les elits socials i polítiques hereves del franquisme. Aquestes, fruit del pacte que va implicar la reforma política, seguien ocupant llocs importants de l'Estat, com l'Exèrcit i el poder judicial, que van restar en gran mesura alienes i de vegades hostils al procés de democratització de la societat espanyola. A Catalunya, el nacionalisme de centre-dreta de Convergència i Unió (CiU) va complir eficaçment amb aquesta funcionalitat amnèsica. Si hi havia dubtes, l'intent de cop d'estat del 23 de febrer de 1981 va ser una advertència per a una societat a la que la que s'havia gravat a foc una por visceral cap el compromís i la participació política.

Així mateix, també hauríem de tenir en compte el context global dels anys de la transició, marcats per la crisi econòmica de la segona meitat dels 70 i una creixent conflictivitat laboral, seguits del triomf neoliberal als 80 que revertirà la tendència igualitària i redistributiva que s'havia iniciat el 1945. La caiguda del Mur de Berlín el 1989 i l'enfonsament del bloc socialista esdevindrà una fita important per una relectura del passat que, marcada per l'eclipsi de la memòria del comunisme, obrirà la porta al triomf del relat liberal conservador que armat amb la lent uniformitzant del "totalitarisme" es permetrà equiparar nazisme i comunisme.

És en aquest context que durant els anys 90 la figura del resistent, portador de valors polítics "forts", amb agència pròpia i icona memorial de les dècades posteriors a la 2a Guerra Mundial anirà cedint el pas a la víctima, més despolititzada i passiva i a la qual se li vulneren els drets humans. Auschwitz esdevindrà el símbol d'aquest tombant. La seva sacralització convertirà l'Holocaust en una sort de "religió civil" amb els seus "sant laics", els supervivents, erigits en icones vivents (Traverso, 2006). Tot i així, aquest gir, que condicionarà la memòria d'Occident, encaixarà malament en les temporalitats del debat memorial espanyol on fins i tot el record del deportats republicans espanyols als camps nazis és impossible deslligar-lo de les militàncies antifeixistes i d'esquerres dels homes i dones que van passar per Mauthausen-Gusen, Buchenwald, Dachau, Ravensbruck i d'altres camps, sense falsejar la història fins a límits intolerables.

CATALUNYA, ESPAI PARADIGMÀTIC PER A LA RECUPERACIÓ DE LA MEMÒRIA

Per interpretar la història dels moviments de memòria a Catalunya cal remuntar-se als temps de la dictadura, quan sorgiren entitats com l'Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme. Clarament, ha estat des d'on s'ha gestat el moviment memorialista a Catalunya, com escriu César Lorenzo al llibre Solidaritat, justícia, memòria:

2. MEMÒRIES DE LA GUERRA D'ESPANYA: UN PASSAT ENCARA PRESENT

Algú va dir que la solidaritat cap a les persones represaliades pel franquisme va començar a les tàpies dels cementiris, en el més negre de la nit franquista, i és allà, i en la mateixa militància política dels futurs socis de l'entitat que s'ha de buscar la llavor que germinaria dècades més tard (Lorenzo, 2019: 9).

Va néixer com a una associació de suport i solidaritat als militants antifranquistes represaliats que estaven a la presó i d'ajut als seus familiars, que en patien les conseqüències. Però no serà fins al 1976 que aquestes "Comissions de solidaritat" es convertiren en l'origen de l'entitat que ha estat el pal de paller de gran part del moviment de memòria democràtica a Catalunya. Durant uns anys, la reivindicació d'amnistia va ser la prioritat quan la correlació de forces s'inclinava per la reforma del règim des de dins mateix, per damunt de les consignes de ruptura de les organitzacions que havien protagonitzat la resistència contra la dictadura. Per altra banda, aquells anys inicials, de pas de la clandestinitat a l'acció pública tot i que no legal (que no ho seria fins al gener de 1980), van estar condicionats, com explica en Carles Vallejo, president actual de l'associació, en declaracions a Alba Sud, "per les urgències de donar suport als militants que havien estat a la presó, exiliats i a la clandestinitat molts anys i que ara es trobaven en una situació econòmica precària". Així, les necessitats immediates van marcar el dia a dia de l'entitat. Per això es van centrar en les reclamacions econòmiques en favor de moltes persones represaliades que havien patit llargs anys de presó i que ara els afectava les seves cotitzacions socials i, per tant, en les futures pensions. Aquesta va ser una lluita llarga i no absent de dificultats. Persones que havien donat els millors anys de les seves vides per la recuperació de la democràcia ara es trobaven en situacions molt precàries i vulnerables.

També hi va haver una implicació activa en la política del país com, per exemple, el suport a la campanya contra l'adhesió d'Espanya a l'OTAN a partir de 1981. Malgrat les contradiccions i dificultats que suposava la coexistència de la diversitat d'opcions polítiques, al llarg dels anys es va anar fent més clara l'hegemonia de l'herència política del PSUC com a partit que havia liderat la lluita antifranquista i que comptava amb un nombre més gran d'expressos polítics. Tot plegat va suposar que l'entitat patís diverses crisis polítiques que s'afegirien a les dificultats econòmiques.

No seria fins al 12 de maig de 1980 que en un acte solemne al Saló del Tinell de l'Ajuntament de Barcelona, els representants de les diferents institucions del país i del món social i cultural van retre homenatge als lluitadors antifranquistes. Malgrat el reconeixement públic, durant aquests anys es va imposar el discurs d'un passat que s'havia de superar per la via de l'oblit i de no demanar cap responsabilitat, ni penal ni moral, a qui obertament havien comès violacions dels drets humans durant els quaranta anys de règim dictatorial.

A finals dels anys 90 s'inicia una nova època per l'associació d'expressos. A l'escalf del "gir memorial", resoltes les lluites per les indemnitzacions i superades les dificultats econòmiques, l'entitat s'anirà consolidant i començaran a perdre força els objectius memorialistes. El primer s'establirà sota la premissa de "documentar abans que sigui

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

massa tard”, que tindrà com a resultat la publicació el 2001 de Notícia de la negra nit, una obra col·lectiva sobre la història dels anys de la dictadura i la resistència entre 1939 i 1959. Aquesta iniciativa consolidà una fructífera col·laboració entre el moviment memorial i un grup d'historiadors interessats en l'estudi de la repressió franquista. Per altra banda, es va voler organitzar un gran acte d'homenatge a les persones represaliades pel franquisme amb participació institucional. L'acte es va fer al Liceu de Barcelona l'abril del 2002, sota la direcció artística de Pere Camps, i encara avui és recordat com a una fita important pel moviment memorial a Catalunya. Per cloure'l el president de l'associació, Enric Pubill, va llegir un manifest on es demanava “la creació d'un Memorial Democràtic, una institució pública que tingui la funció d'explicar i difondre, reunir i fer conèixer el molt que ha costat que en aquest país tinguem llibertat”. De la col·laboració entre persones provinents de l'acadèmia i activistes sorgiren tot un seguit d'activitats culturals com l'exposició Les presons de Franco (2003-2004), i que comptaren amb el suport de la Generalitat de Catalunya.

Tot aquest moviment creixent de reivindicació memorial va coincidir el novembre del 2003 amb un canvi de govern a la Generalitat de Catalunya. Després d'anys d'hegemonia de CiU, el nou govern d'esquerres, format pel Partit Socialista de Catalunya (PSC), Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) i Iniciativa per Catalunya – Esquerra Unida i Alternativa (ICV-EUiA), va recollir aquestes demandes i tot plegat va cloure el març de 2007 amb l'aprovació de la Llei del Memorial Democràtica.

Per altra banda, en l'àmbit espanyol, les eleccions de març de 2004 havien suposat la derrota del PP i el retorn al Govern d'Espanya del PSOE, amb el president José Luis Rodríguez Zapatero al capdavant, i, per primer cop des de la restauració de la democràcia espanyola, el desembre de 2007 s'aprovà, amb el vot contrari de la dreta, una Llei de Memòria Històrica. Però per a les entitats memorials aquest pas clarament no era suficient. “No era la llei que nosaltres havíem considerat en vista al nostre compromís, compromís amb nosaltres mateixos i amb el que ens honora representar”, es podia llegir en l'editorial de Catalunya Resistent, el butlletí trimestral de l'Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme (num. 51, gener-març de 2008). Malgrat el fet simbòlic i pioner, el seu abast era molt limitat: “La norma perpetuava la ideologia de la reconciliació, que equiparava en responsabilitats als dos bàndols de la Guerra Civil i d'aquesta manera blindava la impunitat que protegia als responsables de la dictadura” (Lorenzo, 2019: 129).

Malgrat les insuficiències, els darrers quinze anys han suposat el creixement constant del moviment memorial i el seu ple reconeixement institucional.

Malgrat les insuficiències, els darrers quinze anys han suposat el creixement constant del moviment memorial i el seu ple reconeixement institucional. La coincidència el 2007 de l'aprovació d'aquelles dues lleis va suposar un punt d'arrencada del moviment per la recuperació de la memòria democràtica a Espanya.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

UN PROCÉS IMPARABLE

En l'expansió del moviment va tenir una especial rellevància la memòria de les persones que conformen l'anomenada "Generació TOP", en referència al Tribunal de Orden Público, creat el 1963 pel règim com un intent de "blanquejar" la seva acció repressiva, superar les lògiques militars, basades en els consells de guerra, i així millorar la imatge internacional. Aquest col·lectiu representa als qui van patir presó i tortures entre 1963 i 1977.

Malgrat el creixement del moviment, les polítiques públiques de memòria no han estat alienes als canvis de majories polítiques. Això ha suposat endarreriments i bloquejos en el seu desplegament. El retorn al poder del PP el 2012 va comportar una congelació de tot suport públic a les polítiques de memòria. Si bé el govern de Mariano Rajoy no va derogar la Ley de Memoria Histórica, van incomplir-la sistemàticament no abordant, per exemple, la resignificació del Valle de los Caídos o presumint públicament de dedicar "zero euros a la memòria històrica". A Catalunya, l'arribada de nou al govern de la Generalitat de CiU el 2010, també va suposar una retallada dels recursos destinats al Memorial Democràtic, que va veure molt minvada la seva actuació i la seva plantilla. En aquest cas, la raó defensada pel govern no era explícitament ideològica sinó que es justificava per la necessitat de retallar despeses davant la crisi econòmica.

Una de les fites importants d'aquells anys va ser la lluita per la declaració de la nul·litat dels judicis franquistes. La llei de 2007 els declarava injustos per la seva



Periodista parlant amb evadits a Belchite, Saragossa. Imatge de la Biblioteca Digital Hispànica.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

il·legitimitat, però no gosava a declarar-los nuls de ple dret per poder ser considerats il·legals. Aquesta mancança era considerada una renúncia inacceptable per les entitats memorialistes. En aquest context, el 2010 es va presentar l'anomenada "querrel·la argentina" que obria a un altre país la possibilitat de jutjar els crims franquistes comesos entre 1936 i 1977, la qual cosa era impossible realitzar a Espanya. Es feia així evident que, malgrat que la llei de 2007 havia estat un pas important en relació amb les polítiques d'oblit dels darrers trenta anys, encara no hi havia la convicció i fermesa necessària per declarar definitivament il·legal el règim de Franco.

L'espai públic ha esdevingut també un lloc de disputa memorial.

L'espai públic ha esdevingut també un lloc de disputa memorial. Tot i que darrerament s'han col·locat diversos monuments importants, les seves ubicacions mostren vacil·lacions i dubtes. Per exemple, a Barcelona, la restitució del monument a la República, que l'abril de 1936 es va inaugurar a la Plaça del Llapis (a l'encreuament entre Diagonal i Passeig de Gràcia), mai va recuperar aquesta cèntrica ubicació i segueix a la Plaça Lluçmajor del districte de Nou Barris. El monument a les Brigades Internacionals està ubicat a la Rambla del Carmel, a la sortida nord del túnel de la Rovira, tampoc a un espai cèntric. A més, va ser sufragat el 1988 per organitzacions dels mateixos brigadistes internacionals. I si bé destaca la recuperació de la presó Model de Barcelona com espai de memòria per l'empresonament de milers d'antifranquistes, resta encara pendent, i és objecte d'un agre debat, la conversió de la Comissaria de Via Laietana de Barcelona en lloc de memòria, com a principal centre de detenció i tortura durant la dictadura. Altres conflictes al voltant de llocs de memòria, com l'hotel del Parador de León, on va estar ubicat el camp de concentració de San Marcos de León per a presoners republicans, mostra que encara estem en un tortuós i contradictori procés que serà llarg. La memòria a Espanya segueix sent un espai marcat pel conflicte polític.

L'octubre de 2022, el Govern d'Espanya va aprovar una nova Llei de Memòria Democràtica. Aquesta norma, tot i seguir tenint mancances, suposa un avanç important en relació amb les contradiccions de l'aprovada el 2007. Entre altres coses, acota un marc i un full de ruta per a la recuperació de la memòria històrica. Això ha suposat l'exhumació del dictador Francisco Franco del mausoleu del Valle de los Caídos i l'inici de la complicada i polèmica resignificació del que ara ha passat a anomenar-se Valle de Cuelgamuros; l'exhumació de José Antonio Primo de Rivera, cap de la Falange Espanyola de las JONS, el partit feixista espanyol; la retirada de títols nobiliaris concedits per Franco. A més, assumeix les exhumacions com a responsabilitat de l'Estat, es crea el Banc Estatal d'ADN de Víctimes de la Guerra i la Dictadura i es declara il·legal la dictadura, així com les sentències dictades per ella. Com a mostra d'aquest nou tarannà, el Secretario de Estado de Memoria Democrática, Fernando Martínez, va estar present a Priols (França) en l'acte del juny de 2022 on les autoritats franceses i entitats memorialistes de França i Espanya van retre homenatge als espanyols que van lluitar a la resistència francesa contra l'ocupació nazi, així com ha participat en diferents actes d'homenatge a l'exili republicà tant a Espanya com a França.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

La vitalitat del moviment memorial i un suport cada cop més decidit de les institucions públiques, facilitat per majories polítiques progressistes, han generat un context on aquest passat traumàtic té cada cop més presència en l'espai públic: pedagogia de la memòria a les escoles, publicacions, homenatges a persones d'edat lluitadores i repressaliades, documentals, jornades de reflexió i activitats recreatives que apropen la història d'aquells anys a un públic més ampli.

DARRERES REFLEXIONS

Malgrat tots aquests avanços, encara hi ha indecisions, tebiors i, en molts casos, franques resistències, que posen en evidència que a l'Espanya democràtica segueixen existint, com els anomena Enzo Traverso, "forats de memòria". Un ignominiós oblit genera situacions on es continua menystenint la dignitat d'aquelles persones que van perdre la guerra i de les que van ser víctimes de la repressió franquista (Traverso, 2006).

A diferència d'altres països, el "gir memorial" va arribar a Espanya després d'una llarga història de silenci forçat pel franquisme i d'un injust tel d'oblit amb la qual la democràcia va amagar un passat que resultava incòmode per a les noves elits governants. Al trauma i la tragèdia d'una cruel guerra de tres anys li va seguir una llarga dictadura on es va imposar unilateralment el relat de la victòria franquista. No hi va haver mai pau ni reconciliació, sinó una "guerra interminable", com qualificava encertadament l'escriptora madrilenya Almudena Grandes a la seva coneguda sèrie de novel·les. La memòria de la derrota i de l'esperança d'un projecte de país que no va poder ser va romandre subterrània, i pervivia en la nostàlgia i tristesa de l'exili a l'estranger, en els grups organitzats de resistència clandestina i en els relats d'aquelles famílies que dins del país no van interioritzar del tot la por i el silenci que la dictadura havia imposat a sang i foc.

El buit de polítiques públiques de memòria amb les quals s'inicia l'actual segle, la liquiditat ideològica dels partits i la iniciativa i lideratge moral i polític que aniran prenent

Darrerament, iniciatives socials al voltant de la memòria democràtica, que en alguns casos han comptat amb suport públic, obren la possibilitat d'arribar a un públic més ampli.

les entitats memorials reequilibrarà la balança a Espanya a favor d'una memòria més polititzada i amb més capacitat per combatre a unes posicions equidistants que han quedat recloses en cercles intel·lectuals i literaris, ben publicitats, però amb molta menys capacitat d'incidir directament en els llocs de memòria.

Darrerament, iniciatives socials al voltant de la memòria democràtica, que en alguns casos han comptat amb suport públic, obren la possibilitat d'arribar a un públic més ampli. És el cas, per exemple, de l'experiència de La Desbandá a Andalusia, que ha vinculat senderisme i memòria de la massacre de la carretera de Màlaga a Almeria de 1937, o les rutes dels maquis a Catalunya promogudes per l'Amical Antics Guerrillers, que analitzem en aquest informe. La senyalització d'espais i rutes a un nivell local i comarcal obren la possibilitat d'implicar a ajuntaments, oficines de turisme, empreses turístiques locals, centres d'estudis comarcals, instituts i escoles, grups excursionistes i associacions culturals en

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

projectes i activitats de col·laboració que els apropin i vinculin al treball de les entitats memorial i de les institucions públiques que lideren aquestes polítiques.

Aquestes articulacions locals i aliances transversals que reforcen les activitats memorial són fonamentals per evitar que els canvis polítics, que influiran en la materialització d'aquestes polítiques, desarticulin i bloquegin els projectes memorial. Això ja ha succeït en altres ocasions i és previsible que torni a passar si majories polítiques de la dreta i l'extrema dreta arriben als governs. Una xarxa de base potent pot ser fonamental per mantenir aquestes activitats, fins i tot en contextos polítics hostils a la difusió de la memòria democràtica.

Aquestes articulacions locals i aliances transversals que reforcen les activitats memorial són fonamentals per evitar que els canvis polítics desarticulin i bloquegin els projectes memorial.

És en marcs locals i espais de proximitat com aquests, que facilitin propostes recreatives i turístiques èticament compromeses en la transmissió de la memòria, el conreu dels valors i principis democràtics i de defensa dels drets humans fonamentals, on es poden generar amplis espais de col·laboració autònoms i governats des dels mateixos territoris.

La reivindicació de la memòria no és qüestió de nostàlgia. La memòria de la 2a República i del país que no va ser a causa de l'alçament militar, així com el reclam de reconeixement i l'exigència de reparació i justícia per la violència dels qui van voler derrotar-la, i de qui van resistir a la barbàrie feixista, reivindica l'esperança de construir una societat en llibertat, justícia i igualtat. La seva recuperació apel·la a la disputa política actual per com pensem el present i, sobretot, quin projecte de futur volem construir (Ahumada, 2023).

REFERÈNCIES:

- Aguilar, P. (2018). Memoria y transición en España. Exhumaciones de fusilados republicanos y homenajes en su honor. *Historia y Política*, 39, 291-325.
- Aguilar, P. i Payne, L. (2017). *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos*. Taurus.
- Ahumada, J. M. (2023, 10 d'agost). [La disputa por la memoria es una batalla por la libertad](#). *Jacobin*.
- Calvet, E. (2021, 7 d'octubre). [¿Qué ocurre con las más de 4 000 fosas comunes que hay en España?](#) *The Conversation*.
- Casanova, J., Espinosa, F., Mir, C., Moreno, F. (2002). *Morir, matar, sobreviure: la violència en la dictadura de Franco*. Crítica.
- Casanova, J. i Cenarro, A. (Eds.) (2014). *Pagar las Culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*. Crítica.
- Cercas, J. (2001). *Soldados de Salamina*. Tusquets Editores.
- Domènech, X. (2022). *Lucha de clases, franquismo y democracia. Obreros y empresarios (1939-1979)*. Akal.
- Fontana, J. (2021, 13 d'abril). [Recuperar la historia de la II República española. Conferencia pronunciada en la Universitat Autònoma de Barcelona, octubre 2002](#). Conversación sobre Historia.
- Lorenzo, C. (2019). *Solidaritat, justícia, memòria*. Generalitat de Catalunya.
- Mann, T., Nolte, E., Habermas, J. (2012). *Hermano Hitler. El debate de los historiadores*. Herder Editorial.
- Monedero, J. C. (2011): *La Transición contada a nuestros padres: nocturno de la democracia española*. Los Libros de La Catarata.
- Murray, I. (2015). *Capitalismo y turismo en España. Del "milagro económico" a la "gran crisis"*. Alba Sud Editorial.
- Pérez Reverte, A. (2015). *La Guerra Civil contada a los jóvenes*. Alfaguara.

2.
MEMÒRIES DE
LA GUERRA
D'ESPANYA: UN
PASSAT ENCARA
PRESENT

Preston, P. (2011). *El holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Debate.

Rodríguez, E. (2015). *¿Por qué fracasó la democracia en España? La Transición y el régimen del '78*. Traficantes de Sueños.

Torrús, A. (2017, 14 d'octubre). [40 años de la Ley de Amnistía, 40 años de vergüenza democrática](#). Público.

Traverzo, E. (2006). *Els usos del passat: història, memòria, política*. Publicacions de la Universitat de València (PUV).

Vázquez Montalban, M. (2019). *La mirada inconformista. 40 años de periodismo, revuelta y placer*. Penguin Random.

Vinyes, R. i Jenin, E. (2021). *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*. NED Ediciones.

Weiss, P. (2003 [1975]). *La Estética de la Resistencia*. Hiru.

Durango, Vizcaya, entre el 1936 i 1939. Imatge de la Biblioteca Digital Hispánicas.



3.

LA DESBANDÁ: FER MEMÒRIA CAMINANT

Ernest Cañada

A principis de 1937, durant la Guerra d'Espanya, Màlaga va acollir un gran nombre de persones refugiades. Fugien dels seus pobles a mesura que les tropes feixistes alçades s'acostaven i els ocupaven. Van arribar fonamentalment de Cadis, Sevilla, Còrdova, Granada i zones limítrofes a Màlaga. En molts casos tenien algun tipus de responsabilitat sindical, associativa, política o en l'administració republicana. A Màlaga, "la roja", com la denominaven els feixistes, van trobar temporalment la seguretat que brindava una organització sindical forta, tant de la UGT com de la CNT, vinculada al procés d'industrialització que s'havia viscut durant les dècades anteriors. A principis de febrer, a la ciutat es concentraven unes dues-centes mil persones, desbordant les seves capacitats.

Però les tropes feixistes es dirigien també cap a Màlaga per diferents flancs, amb el suport inclòs de l'exèrcit italià, dotat de maquinària de combat moderna. Malgrat l'esforç heroic d'uns pocs milicians de la CNT que van detenir el seu avanç per uns dies en un pas estret entre Granada i Màlaga, el Forat de Zafarraya en la Serra de Alhama, els feixistes van aconseguir envoltar Màlaga entre el 6 i el 7 de febrer de 1937. El general **Gonzalo Quijo del Llano**, cap de l'Exèrcit d'Operacions del Sud durant la guerra, sobrenomenat el Virrei d'Andalusia, encara que era conegut també com el carnisser d'Andalusia, havia anunciat repetides vegades des de Unió Radio Sevilla què podia esperar-se de l'ocupació. En una [famosa locució](#), exemple de l'estratègia de terror comunicatiu que practicava, va amenaçar: "Nuestros valientes legionarios y regulares han enseñado a los cobardes de los rojos lo que significa ser hombre. Y, de paso, también a las mujeres. Después de todo, estas comunistas y anarquistas se lo merecen, ¿no han estado jugando al amor libre? Ahora por lo menos sabrán lo que son hombres de verdad y no milicianos maricas. No se van a librar por mucho que forcejeen y pataleen".

LA DESBANDÁ

Sabent el que auguraven les paraules de Queipo del Llano, responsable de les operacions militars dels revoltats a Andalusia i Extremadura, i el que havia ocorregut ja en altres territoris sota control feixista, en aquests dies va començar la fugida de Màlaga. Sense capacitat ja per a la defensa armada de la ciutat, ni un pla d'evacuació ordenat, **entre dues-centes mil i tres-centes mil persones van escapar en**

3.
LA DESBANDÁ:
FER MEMÒRIA
CAMINANT

aquests primers dies de febrer de 1937 cap a Almeria, a una mica més de dos-cents cinquanta quilòmetres.

Segons **Rafael Morales**, president de [l'Associació Soci Cultural i Club Senderista la Desbandá](#), "la gent va sortir amb el que portava posat, fugint com podien, davant el terror que hi havia". Caminaven de nit i s'amagaven de dia, buscant la protecció de la foscor. Queipo del Llano va ordenar bombardejar la carretera, des de la mar i l'aire, amb el suport d'avions alemanys i italians. La carretera era estreta i en uns certs passos, no hi havia escapatòria, per la qual cosa la gent va quedar aquí atrapada, sobretot durant els dies 7, 8 i 9 de febrer, quan va haver-hi més aglomeracions, la qual cosa va donar lloc a una massacre. No en va, el metge canadenc **Norman Bethune**, la va batejar com la "**carretera de la mort**" davant el que estava veient. "Entre cinc mil i deu mil persones van ser assassinades en la carretera", assegura Rafael, qui reconeix que amb l'estat actual de les recerques encara no es poden donar xifres més ajustades.

L'expressió, que era àmpliament usada en l'àmbit de la historiografia, va ser resignificada i apropiada des del món associatiu com una reivindicació de la memòria col·lectiva del "major crim comès durant la Guerra".

Així, esquivant a la mort, van arribar a Motril i a Almeria, sota control republicà, on van rebre el suport del **Socorro Rojo Internacional** i d'altres organitzacions humanitàries. Des d'aquí es van dispersar cap a diversos llocs, zones de l'interior de Granada o més enllà, cap a Múrcia, València o Barcelona.

La fugida de Màlaga és coneguda com "**la desbandá**". Inicialment, va ser un terme pejoratiu, l'autoria del qual s'atribueix al mateix Queipo del Llano. Rafael Morales explica haver entrevistat un supervivent d'aquests fets molest amb la popularització de l'expressió, "perquè nosaltres no érem animals, no érem ocells que sortissin en desbandada", compte que li va explicar. Però l'expressió, que era àmpliament usada en l'àmbit de la historiografia, va ser resignificada i apropiada des del món associatiu com una reivindicació de la memòria col·lectiva del "major crim comès durant la Guerra", en paraules de Morales.

UN SENDERISME QUE REIVINDICA LA MEMÒRIA

En l'actualitat, **l'Associació Soci Cultural i Club Senderista La Desbandá** és una de les principals organitzacions memorialistes a Espanya, amb una enorme capacitat de mobilització popular i incidència pública. El seu origen està en la discussió que es va produir en la Federació Andalus de Muntanyisme (FAM) fa uns anys. Rafael Morales recorda que en aquesta època estava en la seva junta directiva i que un dels seus companys, que havia assistit a la presentació d'un llibre sobre La Desbandá, va proposar fer alguna cosa en homenatge a totes aquelles víctimes. Per raons familiars, això li tocava molt de prop, perquè el seu pare havia hagut de fugir dels feixistes des de Ronda a Màlaga primer, i després cap a Almeria en aquella gesta tràgica. "Se'm van obrir els ulls. Era el que estava esperant des de feia anys, sobretot com a homenatge al meu pare", assegura en Rafael.

3.
**LA DESBANDÁ:
FER MEMÒRIA
CAMINANT**

Des de l'any 2005 diverses associacions havien començat a organitzar activitats commemoratives, i també algunes marxes parcials, d'un dia, en diverses zones de la carretera, però ells van pensar que era necessari amplificar la seva repercussió. D'aquí neix la idea d'organitzar una marxa a peu completa, recorrent els dos-cents cinquanta quilòmetres que separen Màlaga d'Almeria, "**senderisme amb memòria**". En aquesta primera ruta van participar unes setanta persones, a les quals se'ls sumaven més durant els caps de setmana, amb la qual cosa van poder arribar fins als dos-cents participants.

Malgrat l'èxit de convocatòria, en la Federació Andalus de Muntanyisme aquella iniciativa no va agradar a tothom, i va haver qui va qüestionar les connotacions polítiques de l'activitat. En conseqüència, i sent conscients que la FAM no era una entitat memorialista, només una federació esportiva, van prendre la decisió de crear un club senderista primer i després una associació que organitzés la marxa integral i que pogués combinar **senderisme, esport i memòria**. En 2018 va quedar legalment constituïda l'**Associació Soci Cultural i Club Senderista La Desbandá**, que va poder fer-se càrrec d'una segona ruta, amb deu dies de durada. En aquesta ocasió, el nombre de persones que va fer tot el recorregut va baixar lleugerament fins a les cinquanta persones, amb pics també durant els caps de setmana. Però a partir d'aquí, i malgrat l'aturada que va comportar la pandèmia de la COVID-19, s'ha tornat una activitat cada vegada més concorreguda.

En la seva última edició, en 2022, van assolir les cent trenta persones que van fer el recorregut complet, i calculen que fins a dos mil vuit-cents persones han estat presents com a mínim en una etapa. Des de l'associació van habilitar quatre vehicles de suport perquè els qui no podien caminar bé poguessin fer una part del recorregut. La majoria de participants són espanyols, sobretot vinculats a associacions memorialistes, però



Desbandá. Imatge de Asociación Socio Cultural y Club Senderista la Desbandá.

3.
LA DESBANDÁ:
FER MEMÒRIA
CAMINANT

també han acudit de l'estranger, “de Bèlgica, Suïssa, França, el Canadà, els Estats Units, Alemanya i Anglaterra”, apunta de memòria Rafael. La forta repercussió aconseguida els ha fet delimitar el nombre de participants que poden fer tot el recorregut al mateix temps fins a les cent cinquanta persones, “perquè no tenim infraestructura per a portar a més gent durant els deu dies”, assegura Rafael.

Durant la ruta, als matins caminen l'etapa prevista i a les tardes s'organitzen activitats públiques –conferències, presentacions de llibres o concerts– entorn de La Desbandá i sobre la memòria, en conjunt amb els ajuntaments o alguna associació del poble on fan nit. A més, sempre que poden compten amb la presència de testimoniatges que narren com va ser la seva experiència. “Això és història viva, el goig de compartir, memòria viva que és aquí present”, explica en Rafael. I assegura que entre l'activitat física de caminar i reconèixer els llocs en els quals va ocórrer aquesta massacre, així com les trobades que s'organitzen a les tardes, generen una gran emotivitat que reforça els vincles i el compromís amb el moviment per la memòria. **L'articulació entre senderisme i memòria ha aconseguit així un fort impacte.** “El que fa el camí de La Desbandá

Sempre que poden compten amb la presència de testimoniatges que narren com va ser la seva experiència.

amb nosaltres s'enganxa i repeteix”, assegura el Rafael. I això ha permès que l'associació compti cada vegada amb més activistes, que s'involucren en la quotidianitat de l'entitat. En l'actualitat la junta de l'associació s'ha reforçat i, d'altra banda, han creat delegacions locals en diverses ciutats, tant d'Andalusia com de la resta d'Espanya, sobretot a Alacant, Catalunya, Navarra, País Basc i Madrid.

A més d'aquesta ruta anual, l'Associació organitza també **altres activitats destacades.** Així, ara fa aproximadament un any van celebrar [el Primer Congrés Internacional sobre «La *Desbandá». Un segle de lluites populars Antifeixistes](#) els dies 28, 29 i 30 d'octubre de 2022 a Mollina, Màlaga. Aquest va ser un espai central en l'actualització, intercanvi i divulgació de coneixement científic entorn dels fets relacionats amb La Desbandá. De la mateixa manera, han impulsat la Web [Senderos de Memoria](#) amb l'objectiu de construir col·laborativament un catàleg d'itineraris que permetin recórrer llocs que van ser significatius durant la Guerra d'Espanya. Segons es declara en la Web, caminar aquests camins ha de servir “per a honrar la memòria i evitar la caiguda en l'oblit de totes aquelles persones que van ser víctimes del feixisme i que, a conseqüència de les accions dels militars revoltats i de la posterior repressió que va desencadenar el cop, van ser assassinades, desaparegudes o van ser perseguides, forçades a l'exili, torturades o represaliades en qualsevol de les seves formes”. La iniciativa, en la qual participen en l'actualitat unes quinze entitats, compta ja amb “més de noranta rutes senderistes de memòria, en les quals tenim penjat tot el que és la sendera i, sobretot, la descripció històrica i memorialista”, segons Rafael Morales.

TRENCAR EL PACTE DE SILENCI

Gràcies a tot aquest activisme, inicialment associat a una activitat de senderisme, ha començat a trencar-se el pacte de silenci que es va imposar sobre un dels fets més cruentos de la Guerra d'Espanya. D'aquesta manera, la història de La Desbandá ha

3.
**LA DESBANDÁ:
FER MEMÒRIA
CAMINANT**

començat ara a ser coneguda públicament, “més enllà dels cercles de la historiografia o de l'esquerra més sensibilitzada”, considera Rafael Morales. A diferència d'altres episodis, com l'immortalitzat bombardeig de Guernica, La Desbandá era pràcticament ignorada només uns pocs anys enrere. El president de l'associació l'atribueix al fet que en aquells moments a Màlaga no hi havia corresponsals estrangers que l'expliquessin, però sobretot al mutisme imposat tant en el bàndol feixista com en el de La República. “Els mateixos franquistes van callar quan van veure les dimensions del genocidi, la massacre que havien comès en la carretera. I això ja no tenia sentit, si tu has ocupat Màlaga, deixa a la gent, no segueixis i els massacris aquí a la carretera. Però la República es va quedar també callada, perquè ella mateixa va deixar sense cap defensa a Màlaga”, explica en Rafael.

Ampliar les formes de l'activisme memorial, amb la introducció del senderisme i la generació d'activitats amb una forta càrrega vivencial i emotiva, sense perdre rigor històric, ha ajudat a aconseguir un major impacte. Sens dubte, l'experiència de l'Associació Soci Cultural i Club Senderista La Desbandá contribueix també a enriquir el debat sobre les formes de la pedagogia de la memòria.

Desbandá. Imatge de Asociación Socio Cultural y Club Senderista la Desbandá.



4.

DELTA DE L'EBRE: LA BATALLA REVISITADA

Carla Izcara i Ernest Cañada

Les Terres de l'Ebre, situades al Sud dwe Catalunya, s'estenen en quatre comarques diferents: Ribera d'Ebre i Terra Alta a l'interior, i Baix Ebre i Montsià a la costa. Aquest territori, a més d'estar declarat com Reserva Natural de la Biosfera per la UNESCO, és un dels espais de memòria històrica més importants d'Espanya, ja que hi va tenir lloc la batalla de l'Ebre, lliurada durant la Guerra Civil Espanyola l'any 1938.

La batalla de l'Ebre va ser la més llarga de la Guerra Civil i la que va provocar més baixes. També va ser de les més decisives: després de 115 dies de l'ofensiva de l'exèrcit republicà, les tropes franquistes van acabar recuperant el territori que havien perdut. Després d'això, en escassos tres mesos, van ocupar tot el territori català. La Guerra va finalitzar l'abril de 1939 amb la posterior implantació de la dictadura de Francisco Franco durant més de quatre dècades.

La batalla de l'Ebre va ser la més llarga de la Guerra Civil i la que va provocar més baixes.

No va ser fins seixanta anys després, que s'inaugurà el Centre d'Estudis de la Batalla de l'Ebre ([CEBE](#)) a Gandesa, un museu impulsat per un grup d'investigadors i col·leccionistes privats. Poc després, entre l'any 2005 i el 2011, el Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre ([COMEBE](#)), dins del marc d'actuació del **Memorial**

Democràtic de la Generalitat de Catalunya, va obrir progressivament [cinc Centres d'Interpretació](#): 115 Dies, a Corbera d'Ebre; Internacionals a l'Ebre, a La Fatarella; Veus del Front, a El Pinell de Brai; Soldats a les Trinxeres, a Vialba dels Arcs i Hospitals de Sang a Batea. A part, té un total de dos Memorials i quinze Espais Històrics arreu del territori. Com afirmava **Teresa Ferré**, exdirectora del COMEBE, "les institucions van darrere de la demanda de la societat". Així doncs, ha estat la "societat civil i l'associacionisme que impulsa la necessitat de recuperació de la memòria", recalca Ferré, en un reconeixement que l'honra.

Aquesta unió d'iniciatives ciutadanes, que mostren diferents expressions que busquen donar sortida a les demandes de recuperació de la memòria recent, destaquem dues iniciatives que conjuguen l'interès per explicar la història del territori i al mateix temps, per dinamitzar-lo econòmicament. [Terra Enllà](#), empresa de serveis i agència de viatges i la bodega [Frisach](#), una família que produeix vi i també ofereix visites i tastos.

4.
DELTA DE L'EBRE:
LA BATALLA
REVISITADA

TERRA ENLLÀ: MÉS QUE UNA AGÈNCIA DE VIATGES

[Terra Enllà](#) és una empresa de serveis i agència de viatges especialitzada en turisme de memòria, en concret en la Batalla de l'Ebre i la Guerra a Espanya, fundada l'any 2014 a Torrosa per la **Maite Hernández**, antropòloga, i **Andreu Caralt**, historiador i periodista. La seva oferta principal es basa en rutes pels espais de memòria del delta de l'Ebre, encara que també tenen una línia de treball acadèmica amb la que participen a conferències, assessoren a museus i organitzen exposicions. Així mateix, consideren fonamental el procés d'acompanyament que realitzen a familiars de decedents de combatents de la Batalla de l'Ebre o persones desaparegudes durant aquell període.

Aquesta proposta, explica la Maite Hernández, “neix de forma natural”, amb la voluntat “d’atraure un major públic interessat per la història i la cultura” i oferir productes amb altres atractius de la zona, siguin restaurants, bodegues, o empreses de kayak “que reverteixin de forma positiva en el territori”.

La característica principal i diferenciadora de la feina de Terra Enllà és que es preocupen especialment pel “rigor del fet històric i la valoració d’aquesta memòria”, afegeix Hernández. Segons el punt de vista d’Andreu Caralt, “**la memòria és l’ús presentista de la història per un objectiu en concret**”. Amb això vol dir que quan es fa memòria, s’intenta reivindicar uns valors o experiències determinades. A diferència de la història, que narra tots els fets a partir de fonts documentals. Malgrat això, Maite Hernández alerta que el fet de “desgranar tot el ventall de grisos, no implica que s’abordin tots els fets per igual”.



Cota 502. Imatge d'Ernest Cañada.

4.
DELTA DE L'EBRE:
LA BATALLA
REVISITADA

En relació amb això, l'Andreu Caralt expressa que “l'etiqueta d'empresa no s'adequa al que fem”, ja que la seva implicació amb les visites, altres associacions i familiars d'antics combatents, va més enllà d'una interacció comercial. Un exemple és la publicació l'any 2017 del llibre “[Agrupació de Supervivents de la Lleua del Biberó-41. 3.669 Biberons](#)” de mateix Andreu Caralt, així com la producció del documental “[A les fosques de la memòria bombardejada](#)” de Caralt i Hernández amb [Bluverd comunicació](#).

Les visites que reben a Terra Enllà provenen la majoria de tot el territori català, moltes d'elles, apunta Hernández, “tenen una connexió familiar amb la Batalla de l'Ebre”, tot i que també hi ha nombroses persones amb un “interès general per la cultura”. Caralt afegeix que, en els darrers anys, han detectat un creixement de la motivació “identitària i de buscar les arrels”. A part, també tenen un públic de la resta d'Espanya, sobretot València, Madrid, País Basc i Navarra.

En els darrers anys, han detectat un creixement de la motivació “identitària i de buscar les arrels”.

L'equip de Terra Enllà coincideix amb la dificultat de ser atractius per la gent més jove. L'Andreu Caralt assenyala la importància que té en això el factor temps, i afirma que “juga en contra, ja que un dels actius més importants, els supervivents, s'han perdut”, i això implica que, en termes generals, **“les generacions d'avui han perdut el vincle emocional”**. Per aquest motiu, van incloure una ruta en kayak al seu catàleg, per tal de cridar l'atenció de famílies amb infants i jovent. A més, aprofiten per fer conscienciació de la problemàtica ambiental al riu Ebre.



Museu la Trinxera, Corbera d'Ebre. Imatge de carla Izcara.

CELLER FRISACH: VINS AMB MEMÒRIA

D'altra banda, com s'avançava anteriorment, també fusionen història amb gastronomia. En primer lloc, tenen l'activitat "Memòria a peu i a taula", en col·laboració amb el restaurant Miravall, ubicat al municipi de Batea, on s'explica la història a partir d'un menú elaborat pensant en l'alimentació dels soldats i la població civil l'any 1938. En segon lloc, en col·laboració amb el Celler Frisach ofereixen la ruta "Vins a la trinxera". Caralt, reivindica la presència i importància del vi durant la Batalla de l'Ebre, i com "s'adequa perfectament al relat i paisatge" d'aquells dies de guerra.

L'escenari on té lloc aquesta unió entre memòria i vi és a **Corbera d'Ebre**, on el pas de la guerra va marcar "un abans i un després". Acabat el conflicte armat "el [Poble Vell](#) es va abandonar i se'n va construir un de nou a passar de la carretera", en paraules de **Francesc Frisach**, segona generació del [celler familiar](#). Aquesta explotació familiar conrea de forma orgànica fa més de trenta anys i van decidir començar el seu propi projecte perquè "al pagès no se li valora la feina", recalca el Francesc. Així doncs, afegeix que des d'aleshores treballen els vins de "manera tradicional i amb la mínima intervenció possible".

Frisach recorda que l'activitat turística apareix de forma natural i complementària en el seu projecte, perquè aprofitaven les arribades de clients al celler per visitar el Poble Vell.

L'activitat turística apareix de forma natural i complementària en el seu projecte, perquè aprofitaven les arribades de clients al celler per visitar el Poble Vell.

En conseqüència, la unió amb Terra Enllà va ser molt orgànica doncs era fàcil completar les visites de contingut històric de l'Andreu Caralt i la Maite Hernández, amb la rellevància del paisatge i el vi en aquest mateix relat.

El tast es realitza a la Cota 402, un espai recuperat fa dotze anys per [l'Associació de la Cota 402](#) i "**un dels punts emblemàtics de la Batalla de l'Ebre**", en paraules del Francesc Frisach. En aquest recorregut de trinxeres "es van situar part de les brigades internacionals" i va ser l'escenari d'un dels contrastos més grans de la batalla: "a les mateixes trinxeres tenies el brigadista internacional que venia a lluitar pels seus ideals i, al costat, un xavalet de la lleva del biberó", conclou Frisach.

Durant l'activitat, a part de fer el tast de vins i conèixer la història de les trinxeres, s'explica el paisatge, protagonitzat per les vinyes (i els [parcs eòlics](#)), el qual anteriorment va ser camp de batalla. El vi forma part de la història del territori, i de fet, durant la visita s'informa que al [Coll del Moro](#) es troba "el jaciment més antic de tota Catalunya, del segle III aC, on ja s'elaborava vi".

COM TRACTAR LA MEMÒRIA DES DEL TURISME

El Francesc Frisach, igual que l'equip de Terra Enllà, insisteix que "**el discurs s'ha de fer des d'una visió històrica i molt acurada, sense tergiversar el conflicte**". Així mateix, diu que "és un públic molt interessat que ve amb la lliçó bastant apresada". D'altra

**4.
DELTA DE L'EBRE:
LA BATALLA
REVISITADA**

banda, en moltes ocasions, tenen algun lligam familiar amb els fets que van ocórrer allà i això fa que “sigui molt enriquidor, no només pel que explica la visita”, afirma Frisach.

Finalment, respecte a com s'haurien d'explicar els espais de memòria, la Maite Hernández creu que s'hauria de tenir en compte que **“el concepte de dignificació de la memòria no és viu de la mateixa manera a tot arreu”**, i afegeix que “hi ha espais on s'ha optat per eliminar-la o resignificar-la”. Destaca que també hi ha països, on “hi ha una major presència i acompanyament de l'administració pública”. Per últim, tant la Maite com l'Andreu, apunten que s'ha de tenir en compte que “hi ha ajuntaments que aposten per tenir **regidories de Memòria Històrica**” mentre que hi ha d'altres que “veuen els espais de la Guerra Civil com un **actiu turístic, econòmic**”. L'Andreu Caralt afegeix que “hi ha una **manca de promoció** de turisme històric a les fires de turisme” i que “15 o 20 anys enrere, en comparació amb la d'altres països europeus, com per exemple Alemanya, els espais no estaven senyalitzats, no es podien fer itineraris o comprar llibres o guies”. Així doncs, es tracta d'una voluntat recent per part de les administracions públiques.

Pel que fa a les empreses o associacions que fan rutes de memòria, Terra Enllà considera que és fonamental, d'una banda “el rigor històric” i, de l'altra, “com dones i transmetes aquesta informació”. Per part seva, també intenten que la seva feina “estigui al servei de la causa de la veritat, però també de la **pau**”, afirma Andreu Caralt.

Malgrat les dificultats per tractar els fets d'una manera respectuosa i sense banalitzar-los, és fonamental la tasca que fan les associacions i empreses com Terra Enllà o el



Poble Vell de Corbera. Imatge de Carla Izcara.

4.
DELTA DE L'EBRE:
LA BATALLA
REVISITADA

Celler Frisach per recuperar i explicar aquests espais de memòria. Més en el context espanyol, on encara hi ha crims de la dictadura per resoldre i fins fa relativament poc les administracions públiques optaven per fer “vot de silenci”.

En aquest context, l'aposta per articular l'acció divulgativa sobre la memòria històrica de la Guerra Civil espanyola amb el turisme, i en particular entre un públic de proximitat, mostra les potencialitats d'aquesta aliança quan les coses es fan amb rigor. Per molta

Per molta gent, conèixer i entendre millor com es van viure episodis centrals d'una guerra traumàtica, que ha marcat la vida de generacions, segueix sent una necessitat.

gent, conèixer i entendre millor com es van viure episodis centrals d'una guerra traumàtica, que ha marcat la vida de generacions, segueix sent una necessitat. Són les mateixes iniciatives de la societat civil que han anat obrint camí per omplir aquest buit. Presentar-les com a part d'experiències turístiques ajuda que molta més gent hi pugui accedir. A més, la vinculació amb altres aspectes, com la gastronomia o l'esport, contribueix també que altres persones s'hi puguin vincular i interessar-se també per aquest passat recent. La clau probablement estigui en la capacitat d'equilibrar rigor històric

i veracitat amb propostes atractives. Els turismes de proximitat són també una oportunitat per consolidar aquest maridatge.

Poble Vell de Corbera. Imatge de Carla Izcara.



5.

ELS CAMINS DELS MAQUIS A LA GARROTXA: MEMÒRIA, PEDAGOGIA I TURISME

Carla Izcara

El conjunt de territoris pròxims a la frontera francesa, entre ells la Garrotxa, durant 1939, va viure l'afluència massiva de persones exiliades camí a França. Des de fa anys en aquesta zona, sobretot pel pas del port d'Ares, s'estan recuperant i fent accessibles totes aquestes "rutes antigues". Destaquem una proposta que té lloc a la comarca catalana de La Garrotxa en concret, perquè el seu esforç de recuperació d'un capítol oblidat de la història està generant bones sinergies entre els diferents actors del territori i promovent la participació i vinculació local en l'activitat. Aquesta iniciativa la condueix [l'Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya](#) i hem parlat amb el seu aleshores portaveu, **Raül Valls**, per realitzar aquest anàlisi.

L'Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya va iniciar la seva activitat als anys 80 com associació de guerrillers antifranquistes. El desembre del 2019, a partir d'una assemblea a Olot, es va reconstituir l'entitat amb l'objectiu de mantenir viu el record de tots aquells que van lluitar contra el feixisme i de seguir amb la recerca i localització d'indrets significatius (rutes i cases de suport) i cossos de guerrillers enterrats en fosses anònimes. Les activitats de l'Amical engloben set àrees: llibres, documentals, marxes de retirada, jornades d'estudi, entrevistes a testimonis i organització d'actes.

Des de fa aproximadament quatre anys, l'Amical treballa a la Garrotxa per a la recuperació de la memòria dels maquis a partir de la figura d'un dirigent de les Joventuts Socialistes Unificades (JSU) Francesc Serrat Pujolar, conegut com "**Cisquet**", maqui d'Olot i fill de l'últim alcalde republicà de la ciutat. "Cisquet" va marxar exiliat a França amb la seva família després de la derrota republicana i va estar combatent contra el feixisme a Europa fins que va decidir infiltrar-se de nou a Catalunya amb l'objectiu d'establir les bases guerrilleres per a derrotar el règim franquista. Finalment, va ser detingut, torturat, condemnat a mort i afusellat a Barcelona al febrer de 1946 amb només 24 anys. A partir de la recuperació de la història d'aquest personatge d'Olot, l'Associació Catalana d'Expressos Polítics del Franquisme va publicar un llibre en el qual narra la seva història, es va recuperar el contacte amb el seu germà quan encara vivia a França i al novembre de 2021 es va estrenar el documental "Cisquet i el seu germà" als Cinemes d'Olot i que s'ha presentat a moltes d'altres poblacions de Catalunya. Així mateix, es va inaugurar al maig de 2022 l'exposició "Cisquet i el seu temps" a la seu del Memorial Democràtic a Barcelona. Actualment aquesta mostra està disponible en el seu catàleg per a poder exposar-la en altres llocs del territori.

5.
ELS CAMINS
DELS MAQUIS A
LA GARROTZA:
MEMÒRIA,
PEDAGOGIA I
TURISME

Al recuperar la història d'aquest guerriller, es va conèixer la vinculació de tota la comarca amb el moviment de resistència maqui i la seva importància estratègica en la lluita contra la dictadura. Actualment l'Amical, amb ajuda de la població local, diferents associacions amigues, museus i l'administració pública, han treballat en la recuperació de rutes utilitzades per la guerrilla. Raül Valls ens transmet al llarg de tot el seu discurs els esforços d'aquest equip per a crear una proposta col·lectiva a la qual la població i entitats locals se sentin vinculades. "No volem fer una proposta deslligada de la gent d'aquí, volem implicar els agents locals i fer-los còmplices d'aquest projecte que és important per a ells", explica.

SENDERISME I MEMÒRIA

La seva proposta és vincular el senderisme amb la història dels maquis i recuperar un moment històric concret. Per a fer-ho d'una manera més amena, volen apostar, entre d'altres accions, per les rutes teatralitzades de caràcter pedagògic. Els guies interpreten un personatge històric i narren la seva vivència en primera persona. D'aquesta manera, aconsegueixen explicar un moviment històric a partir d'una experiència personal.

Actualment l'Amical, malgrat haver identificat diferents itineraris, únicament té dues rutes actives. D'una banda, la Ruta de Josep Jové, Josep Gros i Francisco Pradal i la Ruta Boada o Sud. Aquests dos camins són els més estudiats i documentats per l'entitat i



Ruta maquis. Imatge de l'Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya.

5.
ELS CAMINS
DELS MAQUIS A
LA GARROTXA:
MEMÒRIA,
PEDAGOGIA I
TURISME

la Diputació de Girona i el Memorial Democràtic de Catalunya ha començat a instal·lar plafons informatius als pobles pels quals transcorren aquests camins. Respecte a l'Amical, només estan guiant aquests recorreguts sota demanda, i per ara s'han posat en contacte principalment "grups de persones jubilades", explica en Raül. Encara que en el cas d'organitzar algun acte en el territori sempre intenten recórrer algun tram de ruta per a "fer una activitat més lúdica i trepitjar el terreny", conclou Valls.

D'altra banda, cada febrer, a excepció dels anys de pandèmia de la COVID-19, organitzen "la Marxa de Retirada", una caminada popular en memòria de la retirada republicana de la Garrotxa, el camí cap a l'exili que va realitzar la família de "Cisquet". La ruta comença a Sadernes, una petita localitat de l'Alta Garrotxa, i finalitza al poble francès de Saint-Laurent-de-Cerdans després de 22 quilòmetres de recorregut i més de 825 metres de desnivell, un total 8 hores de caminada en terreny difícils i a voltes amb dures condicions climàtiques. La marxa es complementa amb diferents actes commemoratius

La finalitat de totes aquestes iniciatives és recuperar un moment històric, fins ara amb buits de coneixement, clau per a comprendre la història del país.

i Valls la descriu com "un acte amb una alta càrrega simbòlica que vincula a molta gent tant de dins com de fora de la comarca, ja que per Sant Llorenç de Cerdans van arribar a passar 70.000 persones camí dels camps de concentració".

A més de les rutes guiades, estan enfortint el seu vincle amb entitats educatives. Han fet algunes accions puntuals com visionats del documental "Cisquet i el seu germà" o l'exposició "Cisquet i el seu temps" en instituts de la comarca. D'altra banda, també ofereixen xerrades i acompanyen a estudiants que decideixen fer els seus treballs de recerca al voltant de protagonistes i fets de la memòria dels maquis. Aquesta demanda ha augmentat en els últims anys, entre altres motius, per la "eclosió de treballs de memòria als centres d'estudi" que detecta Raül Valls.

EDUCACIÓ, LLEURE I MEMÒRIA

Les propostes turístiques entorn de la recuperació de la memòria són un clar exemple de com el turisme pot estar vinculat a altres objectius, com ara educatius, allunyats de la maximització del lucre. La finalitat de totes aquestes iniciatives és recuperar un moment històric, fins ara amb buits de coneixement, clau per a comprendre la història del país. A la vegada, busquen ["fer visibles els seus objectius polítics \(els dels maquis\), i també les conseqüències d'una vida de permanent clandestinitat i persecució"](#).

D'aquesta manera, la proliferació dels turismes de proximitat i l'auge dels moviments de recuperació de la memòria pot ser una oportunitat per a promoure més activitats relacionades amb aquest moviment i fer d'altaveu als moviments socials que la protagonitzen. No obstant això, encara que la majoria de propostes han estat pensades i dirigides a un públic local, no es limiten a la proximitat, ja que poden despertar gran interès entre un públic estranger concret, com és per exemple el cas de familiars i antics membres de les Brigades Internacionals de França o Anglaterra.

5.
ELS CAMINS
DELS MAQUIS A
LA GARROTZA:
MEMÒRIA,
PEDAGOGIA I
TURISME

A més, el fet d'enllaçar activitats lúdiques, com poden ser els passejos per la muntanya, amb activitats de memòria, explica Raül que és una manera de “posar en valor els camins”, a més “d’atreure a un participant que no vindria a una xerrada acadèmica”.

Respecte a la construcció d’aquestes iniciatives, cal destacar que el contingut històric de les rutes encara té una forta càrrega emocional per a la població local, com ens comentava Raül Valls, “són temes difícils que no s’han tocat mai, el suport als maquis podia suposar la preso i fins i tot la mort”. Per aquesta raó, és essencial que la base de l’organització de l’activitat turística sigui plural i col·lectiva, on puguin intervenir els diferents agents locals i la població. En primer lloc, per a ser fidels a la història, donant pes als seus testimoniatges i, en segon lloc, per a evitar sentiments d’imposició, desplaçament o rebuig.

En conclusió, la recuperació de la memòria històrica és un moviment viu amb propostes emergents vinculades a objectius divulgatius i educatius, les quals poden dirigir-se a un públic local, però també estranger i tenir la potencialitat de crear sinergies positives en el territori.

Maquis. Imatge de l'Amical Antics Guerrillers de Catalunya.



6.

RECUPERACIÓ D'ESPAIS DE MEMÒRIA A BARCELONA: LA PRESÓ MODEL I LA COMISSARIA DE VÍA LAIETANA

Carla Izcara i Raül Valls

Des de finals dels anys 70 fins a l'actualitat, Barcelona ha sigut escenari de diferents estratègies de gestió del patrimoni en relació amb la memòria de la Segona República, Guerra Civil i la dictadura franquista (Remesar i Ricart, 2014). Encara en aquest procés de recuperar la memòria de la ciutat assenyalarem dos espais: la presó Model i la Comissaria Via Laietana.

El recorregut del **centre penitenciari La Model** és reflex de la història del país i mostra l'encreuament i xoc de diferents memòries. Si entre 1904 i 1939 la presó va mostrar les contradiccions i convulsions socials i polítiques amb un reguitzell de motins i intents de fuga, a partir del 1939, amb la victòria militar franquista a la guerra, va esdevenir un centre de reclusió tant de presos comuns com de polítics. Entre els anys 1955 i 1965 va albergar també la presó de dones i centenars de preses polítiques hi van estar internades. Més tard, el 1977 va ser un any cabdal per La Model. Per una banda, la Llei d'Amnistia va alliberar a centenars de presos polítics de la dictadura, i per l'altra, la presó també va ser escenari de les lluites de la COPEL, organització que va representar les reivindicacions dels presos comuns pels indults i per aconseguir reivindicar els seus drets. Finalment, va continuar funcionant com a presó fins al 2017.

L'altre edifici, construït el 1928, és la **Comissaria de Via Laietana**. Comprat per l'Estat per albergar la Prefectura Superior de Policia el 1931 e va adquirir la Generalitat republicana i s'hi va instal·lar la seu de la Comissaria General d'Ordre Públic sota la direcció de Frederic Escofet. Amb la victòria militar franquista el 1939 es va convertir en la seu de la Brigada Polític-Social (BPS) i en el punt neuràlgic de la persecució i repressió de la dissidència política a Barcelona sota la direcció d'Eduardo Quintela. També va funcionar com a centre d'interrogatoris i tortures on tingueren un rol rellevant els germans Vicente i Antonio Creix. Durant tots els anys de la dictadura varies generacions d'opositors van passar per les seves dependències, patint tortures, vexacions i fins i tot assassinats. Com testimonieja **Carles Vallejo**, president de [l'Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme](#), després de setmanes a Via Laietana el traslladaven a La Model, "aquest canvi era viscut quasi com a un alliberament", recorda.

Així doncs, tenim dos edificis vinculats a partir de la memòria democràtica, però amb un desenllaç completament diferent. L'any 2017 la Model va ser recuperada per la

6.
RECUPERACIÓ
D'ESPAYS DE
MEMÒRIA A
BARCELONA: LA
PRESÓ MODEL I LA
COMISSARIA DE
VIA LAIETANA

ciutat i la ciutadania, i la Comissaria és actualment seu de la Policia Nacional i continua exercint una simbologia repressiva dins l'imaginari popular, sense que avancin per ara les propostes per a la seva transformació.

PROJECTE "MODEL, BATEGA!"

La presó es va inaugurar el 1904 a la zona perifèrica de la ciutat, encara que en poques dècades, a causa de l'expansió de la trama urbana amb el projecte de l'Eixample, va quedar engolida per la ciutat. **Xavier Riu**, vocal d'urbanisme de [l'Associació de Veïns i Veïnes de l'Esquerra Eixample](#), recorda com a la zona "hi havia l'escorxador municipal, la presó, una caserna militar i cotxeres de tramvies, perquè era el final de la ciutat, però ara és el centre". Per aquest motiu, el 1974 dins del Pla General Metropolità ja es preveia el tancament i la seva conversió en equipaments urbans pel barri. Malgrat això, no va ser fins a 1995 que el Parlament de Catalunya va instar al Govern de la Generalitat a materialitzar el seu tancament i l'obertura d'altres centres penitenciaris de nova creació. Més tard, l'any 2009 que es va concretar el Pla Director de La Model on es projectaven els nous equipaments.

Xavier Riu explica com "a partir de 2015 es va crear una plataforma des de l'Associació de Veïns i Veïnes de l'Esquerra Eixample, escoles, entitats memorials, fundacions i sindicats per donar l'empenta definitiva al projecte" Tot plegat, va culminar en el seu tancament definitiu el 2017 i l'inici de la transformació de l'espai per a usos veïnals i memorials. Un any després, amb l'espai ja de titularitat municipal, es va dur a terme el procés participatiu, impulsat per l'Ajuntament de Barcelona, per definir els usos



In memoriam de Salvador Puigantich, presó Model. Imatge de Carla Izcara.

6.
RECUPERACIÓ
D'ESPais DE
MEMÒRIA A
BARCELONA: LA
PRESÓ MODEL I LA
COMISSARIA DE
VIA LAIETANA

definitius que aquest hauria d'acollir. Riu apunta amb satisfacció que té “la sensació d'haver participat en un procés participatiu de veritat, amb moltes reunions i diversitat d'opinions”. La recuperació d'aquest espai ha sigut clau i era molt desitjat, atès que “l'Eixample és un barri molt dens demogràficament, amb una falta d'espais verds i manca d'equipaments”, comenta **Mar Trallero**, Consellera del Districte de l'Esquerra de l'Eixample i activista de la memòria democràtica en diverses entitats.

Finalment, [el projecte guanyador](#) destaca perquè manté i rehabilita els tres edificis principals i hi integra els nous usos. A més, es crearà un parc de gran extensió des del panòptic. Com destaca Riu, hi haurà nous equipaments, “però l'aposta principal és que les dues illes siguin un gran parc”. Un cop finalitzat el projecte, s'espera tenir un institut escola, una escola bressol, un espai jove, un de memorial i un altre per a iniciatives de l'economia social i solidària. També s'hi instal·larà una residència per a gent gran, nous habitatges i un pavelló esportiu soterrat aprofitant la inclinació natural dels carrers per guanyar espai.

Aquest projecte inclou usos públics, espais de gaudi de la ciutadania i conserva intacte la quarta galeria com a espai memorial.

Aquesta primera fase, segons Mar Trallero “inclou la construcció d'un Institut Escola, un poliesportiu i una placeta amb una zona verda”, a part de l'equipament de memòria democràtica. Respecte a l'espai de memòria, “les entitats havíem de ser realistes i no pretendre que tota la presó esdevingués en espai de memòria. Vam assumir un compromís fruit d'una negociació, i encara que es podria fer un altre projecte, aquest no resoldria les necessitats del barri”, admet Vallejo. Així doncs, aquest projecte inclou usos públics, espais de gaudi de la ciutadania i conserva intacte la quarta galeria com a espai memorial.

LA GESTIÓ DEL MENTRESTANT

A causa del cost i temps que es requereix per dur a terme aquest projecte, és prioritària la “gestió del mentrestant”. Actualment hi ha dues escoles funcionant amb barracons, una sala d'actes oberta a les entitats del barri i memorials i s'ha habilitat un interior d'illa. A part, també es poden visitar algunes galeries i el panòptic de forma autònoma o amb una mediació facilitada per diferents entitats memorials. Carles Vallejo, explica que “hi ha un equip de tres persones per coordinar els usos d'aquest mentrestant i un equip de monitors. Com entitat també hem gestionat sol·licituds d'escoles i grups de joves que ens demanen visites guiades i testimoniatge dels que vàrem patir la reclusió per raons polítiques”.

Una qüestió important és com tractar l'encreuament de memòries i desmemòries que es produeixen en l'espai de La Model. Per una banda, tenim la història de la presó com a indret paradigmàtic de la repressió franquista entre 1939 i 1977, i per l'altra, la seva funció principal com a centre penitenciari de delinqüència comuna durant tots els anys en que va estar oberta. Aquestes dues realitats van conviure de forma paral·lela i només es van trobar en moments de forta politització social, com va ser l'experiència de la COPEL.

6.
RECUPERACIÓ
D'ESPAYS DE
MEMÒRIA A
BARCELONA: LA
PRESÓ MODEL I LA
COMISSARIA DE
VIA LAIETANA

Per a Carles Vallejo, “el futur Centre d'Interpretació, ubicat a la quarta galeria on van estar internats la majoria dels presos polítics, a part de la memòria de la repressió política, ha d'incloure també la història del conflicte social a Barcelona durant tot el segle XX, abastant tant una com l'altre”.

De la mateixa manera, hi ha consens sobre el protagonisme que han de prendre les entitats memorials en la gestió de l'espai. Malgrat això, encara s'han de concretar alguns matisos. Per exemple, per a la **Mar Trallero**, “la ciutat té diversos espais de memòria on poden participar les entitats, però la Model per les seves característiques, donà l'oportunitat de tenir un espai on puguin treballar juntes i compartir i generar projectes.”. I en **Jordi Rabassa**, regidor de Ciutat Vella i de Memòria Democràtica de l'Ajuntament, apunta que “tenim una voluntat ferma de promoure que les entitats participin en la programació d'activitats i en el funcionament de l'espai. Tot i que cal dir que encara no hem definit quin serà el model de gestió i com es materialitzarà concretament aquesta participació”.

A partir que es va obrir al públic les visites han estat nombroses i és òbvia l'atracció morbosa que exerceixen les presons en un públic ampli i no necessàriament interessat per la memòria democràtica. Cal no oblidar que també influeix l'interès al voltant del [gènere de presons en el cinema i la literatura](#), notori des de principis dels anys trenta. Per exemple, la presó ha sigut plató de pel·lícules, com és el cas de [Modelo 77](#), que narra l'experiència de les lluites de la COPEL durant la transició.

Per tant, tots els actors implicats reconeixen una situació encara indefinida, que cal gestionar i organitzar amb cura. En un entorn turístic com és la ciutat de Barcelona és arriscat deixar que els esdeveniments vagin per lliure. El risc de massificació i pèrdua



Via Laietana cartell bandalitzat. Imatge de Associació Catalana de persones ex-preses polítiques del franquisme.

6.
RECUPERACIÓ
D'ESPAYS DE
MEMÒRIA A
BARCELONA: LA
PRESÓ MODEL I LA
COMISSARIA DE
VIA LAIETANA

del sentit memorial de l'espai és real si no hi ha una política pública de memòria ferma i amb els objectius, recursos i protagonismes ben definits. Com insisteix **Francesc Magrinyà**, ex-conseller del districte de l'Esquerra de l'Eixample: “Si volem tenir una política pública de memòria, cal una regidoria dotada de recursos i tècnics propis que ho gestionin. Si la memòria, com ha passat fins ara, queda subsumida per les lògiques de l'àrea de cultura no tindrà la rellevància que li cal i no ens en sortirem”.

Pel que fa als altres usos, **Xavier Riu** considera que “la Model encara té molts espais inutilitzats. La dinàmica de tensió i d'anar guanyant usos del mentrestant segueix”. Per exemple es reclama l'obertura de més espais en forma de plaça, a causa de la falta d'espais verds a l'Eixample malgrat les millores urbanístiques dels últims quatre anys.

COMISSARIA VIA LAIETANA 43

La conversió de Via Laietana 43 en lloc de memòria era una voluntat manifesta i una reivindicació històrica de les entitats de memòria democràtica des de finals del segle passat. L'any 2005 la [Comissió de la Dignitat](#) va demanar formalment la conversió de l'edifici. A aquesta reivindicació s'han anat afegint les diferents institucions catalanes fins que el 2017 el Congrés de Diputats va aprovar, amb el vot contrari del Partit Popular (PP), una proposició de no llei que instava a la seva conversió en indret museïtzat de memòria democràtica. El desembre de 2022 l'Ajuntament de Barcelona va aprovar l'adhesió a [la crida internacional per convertir la Via Laietana 43 en un espai de memòria sobre la repressió franquista](#).

La conversió de Via Laietana 43 en lloc de memòria era una voluntat manifesta i una reivindicació històrica de les entitats de memòria democràtica des de finals del segle passat.

Malauradament, aquestes propostes han xocat frontalment amb l'oposició dels diferents governs espanyols que no han atès fins ara la reivindicació per convertir la Comissaria en lloc de memòria. Fins i tot, darrerament, el l'actual ministre de la Presidència, Relacions amb les Corts i Memòria Democràtica del govern espanyol, **Félix Bolaños**, defensa que la resignificació ja ha estat realitzada, perquè [“els homes i dones dels cossos policials de l'Estat treballen per la seguretat de tots nosaltres d'acord amb la Constitució i els valors democràtics”](#). Per altra banda, no ha estat, només un debat polític i institucional. La Policia Nacional i els seus mateixos sindicats [no han volgut fins avui acceptar que l'edifici ha de ser un lloc que recordi el seu passat repressiu i com a centre de tortura](#). Per al cos policial és una realitat incòmoda i que neguen, malgrat que l'actual generació ja no és la que va cometre aquelles vulneracions dels drets humans durant la dictadura franquista. Estem davant d'un dels efectes perversos d'una transició política de la dictadura a la democràcia que no va trencar amb el passat sinó que es va acomodar en un continuisme i un oblit que impossibilitava a la institució policial una real reparació cap a les víctimes de la persecució política.

Malgrat la negativa des del Govern central, Jordi Rabassa, veu en la nova [Llei de Memòria Democràtica](#) una oportunitat per resoldre la qüestió, perquè la Comissaria

6.
RECUPERACIÓ
D'ESPais DE
MEMÒRIA A
BARCELONA: LA
PRESÓ MODEL I LA
COMISSARIA DE
VIA LAIETANA

compleix les característiques expressades dins de la figura dels espais de memòria contemplada en la llei. Així doncs, finalment “hauria d’haver un conveni a tres bandes entre el Ministeri, la Generalitat i Ajuntament, i que aquests sigui un espai memorial que expliqui la repressió a Barcelona”, conclou Rabassa. Per a ell, aquest ha estat l’epicentre d’una xarxa d’espais de memòria que mostren l’aparell repressiu de la dictadura franquista a la ciutat. És per això que la seva regidoria ha promogut recentment [un mapa de la repressió franquista a Barcelona](#) amb l’objectiu de contribuir a construir un relat global sobre els anys de la dictadura a la ciutat.

Pel que fa als seus usos, de moment no hi ha consens entre les diferents institucions implicades: la Generalitat voldria que esdevingués la nova seu del Memorial Democràtic, però des de l’Ajuntament i els moviments de memòria defensen que l’espai sigui primer de tot un centre d’interpretació sobre la tortura i la repressió. Per a Carles Vallejo, que fou torturat just aquí a principis dels anys setanta: “Via Laietana 43 és el centre del dolor, de la repressió franquista a Barcelona. Un lloc de tortura i que on a causa d’aquesta violència hi van arribar a morir persones detingudes. Recordar-ho ha de ser la seva funció principal”.

DIFERÈNCIES D’USOS ENTRE LA MODEL I VIA LAIETANA 43

La Model i la Comissaria són dos espais de memòria molt significatius a la ciutat pel seu passat recent i traumàtic. Malgrat estar plenament relacionats, atès que la Via



Imatge de l'Associació Catalana d'Expresos Polítics del franquisme.

6.
RECUPERACIÓ
D'ESPAYS DE
MEMÒRIA A
BARCELONA: LA
PRESÓ MODEL I LA
COMISSARIA DE
VIA LAIETANA

Laietana 43 solia ser el lloc previ a l'ingrés a La Model, estem davant de dos espais amb característiques pròpies i diferenciades en termes d'usos memorials i veïnals.

Les característiques pròpies dels edificis fan que hi hagi diferències en els seus usos. En primer lloc, en paraules de Carles Vallejo: "el nivell de dolor". Tant per la Mar Trallero com per a ell, la Comissaria té una connotació més violenta i repressiva. En segon lloc, hi ha la qüestió de l'espai. La gran superfície de la Model fa que sigui possible la convivència de diferents activitats lúdiques, veïnals i memorials. A això se li suma la demanda veïnal de la necessitat de millorar l'oferta d'equipaments comunitaris. I finalment, una qüestió important, és considerar que tant a La Model com a Via Laietana 43 una línia vermella seria acceptar-hi qualsevol activitat de tipus comercial.

Estem davant de dos espais amb característiques pròpies i diferenciades en termes d'usos memorials i veïnals.

Davant del temor que la millora urbanística a partir del projecte de La Model encareixi el preu de l'habitatge generant un procés de gentrificació, en Xavier Riu es mostra crític i explica com "el problema és que l'habitatge sigui un bé de mercat". Així mateix, reconeix que davant les dificultats de modificar la Llei d'habitatge, des de l'Ajuntament es poden fer accions com regular a què es destinen les plantes baixes dels edificis a partir del Pla d'Usos. Fer de les ciutats llocs habitables amb més espais verds i àrees de recreació i gaudi és essencial en un context de crisi climàtica i de combustibles fòssils on caldrà reorganitzar el temps lliure en la proximitat, a part dels efectes positius en la salut de les persones. A més, d'aquesta manera, no hi haurà tanta pressió en altres espais naturals actualment hiperfrequentats en moments concrets de l'any.

ESPAYS DE MEMÒRIA I TURISMES DE PROXIMITAT

La potencialitat de vincular els moviments i espais de memòria amb el públic local és clara, segons Mar Trallero: "fer més conscient el veïnat sobre la història passada del lloc on viu. A partir dels llocs quotidians podem conèixer millor el nostre passat i això ens enriqueix com a persones i societat generant uns clars beneficis comunitaris". Afegeix també que La Model sempre s'ha concebut com a un projecte en clau local, perquè "mai s'ha vist com un actiu turístic, sinó que es pensa per a un ús educatiu i cívic per visites locals". Així mateix, davant dels models de museu més tradicionals, que destaquen pel seu caràcter estàtic i unidireccionalitat, en aquests projectes s'aposta per crear centres d'interpretació que vinculin la investigació, la participació i la ciència ciutadana, la rotació expositiva, les intervencions artístiques, el recull documental i de testimonis.

D'altra banda, aquests espais memorials poden córrer el risc de caure en les lògiques de mercat, sota la voluntat d'atraure visites internacional; un risc no menor tenint en compte el procés de turísticació que ha sofert Barcelona, la qual s'ha projectat durant les darreres dècades com a una "marca" mundial on la memòria podria veure's com un nínxol de mercat més. Cal pensar aquests espais en clau local, per esdevenir útils i al servei d'una ciutadania diversa que pugui conèixer i connectar amb aquest passat. Així doncs, la intenció pedagògica és fonamental a l'hora de pensar i dissenyar els espais memorials.

6.
RECUPERACIÓ
D'ESPAYS DE
MEMÒRIA A
BARCELONA: LA
PRESÓ MODEL I LA
COMISSARIA DE
VIA LAIETANA

Tenint en compte això, tampoc s'ha de defugir de les visites internacionals que puguin estar interessades a visitar aquests espais, però sí de la [tendència a adaptar i difuminar el discurs expositiu](#) dels llocs amb generalitats basades exclusivament en idees com “la cultura de la pau” o la “vulneració dels drets humans”, construint relats superficials, estandarditzats, despolititzats, i de consum ràpid i fàcil. En aquest sentit, per posar al servei de la ciutat aquests espais com a llocs de visita i recreació cal treballar per donar protagonisme al teixit social organitzat.

Finalment, volem recalcar, que comptar amb espais memorials visitables, que expliquin la història recent de la ciutat, i amb una vocació clarament ètica i pedagògica, és fonamental per formar a una ciutadania amb consciència crítica, coneixedora del seu passat i compromesa amb el seu present i futur. També ens dona l'oportunitat de crear una xarxa d'alternatives de turisme de proximitat per a ús de la població local i també per les persones visitants d'altres llocs de Catalunya. La pròpia ciutat i la seva història han d'esdevenir un element important d'un model de recreació basat en la proximitat i orientat a altres objectius que sigui una alternativa al model d'una ciutat lliurada de forma quasi exclusiva a les lògiques mercantils i insostenibles que ens ha vingut imposant el model turístic hegemònic.

REFERÈNCIES:

Remesar, Antoni & Ricart, Núria (2014). [Estrategias de la memoria. Barcelona, 1977-2013](#). Scripta Nova, XVIII, 495, 463-499.

Visita a la presó Model. Imatge de Carla Izcara.





Una publicació de

ALBA SUD 
investigació i comunicació per al desenvolupament

Amb el suport de



ISBN: 978-84-09-51214-0

